

יכולת פעולה ועוני: מ"להסדר" ל"להתארגן"¹

רות ליסטר²

פרק 6 מספרה המכונן של החוקרת הבריטית, רות ליסטר, Poverty, עוסק ביכולת הפעולה של אנשים החיים בעוני, כלומר ביכולתם להיות אקטיביים ומשפיעים, כותבי סיפור חייהם. עד לאחרונה רווחה הכרה חלקית בלבד ביכולת הפעולה של אנשים החיים בעוני. במקרים שבהם אכן זכתה יכולת הפעולה להכרה, הייתה משמעותה העברת האחריות על מצב העוני לאדם העני עצמו יותר מאשר הכרה בסובייקטיביות המורכבת של בני אדם, המנסים לתמרן את חייהם בנסיבות קשות. בהסתמך על סקירה נרחבת של מחקרים, מציג הפרק דיון כללי ברעיון יכולת הפעולה ובאופן ביטויו בהסברים שונים על עוני. בהמשך הפרק נסקרות בהרחבה ארבע צורות שונות של יכולת פעולה בקרב אנשים החיים בעוני: **להסדר**, כלומר להתמודד כחלק משגרת היומיום; **להחזיר ל-**, כלומר להתנגד כחלק משגרת היומיום; **להיחלץ מ-**, כלומר לצאת ממצב העוני; **להתארגן**, כלומר להתאגד כדי לחולל שינוי מערכתי.

עד לאחרונה רווחה הכרה מוגבלת בלבד ביכולת הפעולה (סוכנות) של אנשים החיים בעוני.³ במקרים שבהם אכן זכתה יכולת הפעולה להכרה, הייתה משמעותה העברת האחריות על מצב

1 הטקסט להלן הוא תרגום פרק 6, Poverty and agency: From getting by to getting organized, מספרה של רות ליסטר (Lister, 2004, Poverty, pp. 124-158). תרגמה: אחינעם לבקוביץ'; עריכה מדעית: מיכל קרומר-נבו.

2 חברה מטעם מפלגת הלייבור בבית הלורדים באנגליה, פרופסור אמריטה למדיניות חברתיות באוניברסיטה של לופוורו ופעילה חברתית רבת מוניטין. בין השנים 1971-1987 עבדה עם ה- Child Poverty Action Group, ומאז 2010 משמשת כנשיאתו. פועלת לאורך שנים לקידום מדיניות של צדק חברתי. מחקריה עוסקים בשני נושאים מרכזיים: עוני (בשילוב עם סוגיות של ביטחון סוציאלי ומדינת הרווחה) ואזרחות (לרבות אזרחותם של ילדים וצעירים). תוך דגש על סוגיות של מגדר. בשני הנושאים היא משלבת ניתוח תיאורטי, מושגי ואמפירי וניתוח מדיניות.

3 ליסטר משתמשת במושג agency, שתרגומו המילולי הוא "סוכנות", בעברית בהוראה של "יכולת פעולה", וזה המושג המשמש אותנו לאורך החוברת.

העוני לאדם העני עצמו יותר מאשר הכרה בסובייקטיביות המורכבת של בני אדם, המנסים לתמרן את חייהם בנסיבות קשות.

בפרק זה יוצג דיון כללי ברעיון יכולת הפעולה ובאופן ביטוי בהסברים שונים על עוני, ולאחר מכן יסקרו ארבע צורות שונות של יכולת פעולה (סוכנות) בקרב אנשים החיים בעוני:

- (1) להסתדר (getting by) – להתמודד כחלק משגרת היומיום;
- (2) להחזיר ל- (getting back at) – להתעמת כחלק משגרת היומיום;
- (3) להיחלץ מעוני (getting out);
- (4) להתארגן (getting organized) – להתאגד כדי לחולל שינוי.

כתיבה על עוני ועל אנשים החיים בעוני כמוה כהליכה על חבל דק, וכתיבת פרק זה הדגימה זאת בחדות. באופן הבסיסי ביותר, עצם הכתיבה על אנשים בעוני מתוך עמדה של שפע – אפילו כשרואים בהם סובייקטים ושחקנים פעילים – היא, מבחינה מסוימת, החפצה של קבוצה הסובלת מלכתחילה מהחפצה יתרה ומפיקוח דקדקני. יש גם גבול עדין בין הכרה ביכולת הפעולה של אנשים בעוני, ובכלל זה ביכולתם לטעות ולקבל החלטות שגויות כמו כולם, לבין האשמתם בעוני. כותב אחד, לדוגמה, השתמש בעדויות על הצלחתם של אנשים מסוימים להתמודד עם הכנסה נמוכה, כדי לטעון שאלה שאינם מצליחים מפגינים "אי-כשירות להתנהלות ביתית" ונעדרים "מחויבות מוסרית", ולכן "יש לגנותם בציבור" (Anderson, n.d. pp. 5, 27).

בה בעת, הדגשה של יכולת הפעולה של אנשים בעוני, המגינה עליהם מהחפצה, עלולה להיות נגועה ברומנטיזציה ובאידיאליזציה. לא בהכרח כל יכולת פעולה מיטיבה עם הפרט או עם אחרים סביבו (Hoggett, 2001; Hunter, 2003). יכולת פעולה עלולה להתבטא גם בפעולות אלימות. יתר על כן, אפשר שצדו האחר של מטבע האידיאליזציה יהיה בוז גדול עוד יותר כלפי אלה שלא מצליחים "להיחלץ מ-" (get out) או "להתארגן" (get organized) או כלפי המובסים והמדוכאים המתקשים אפילו "להסתדר" (get by) או "להחזיר ל-" (get back at), מה שיחמיר את רגשות הכישלון והבושה שלהם (Greener, 2002). יש המתארים דיכאון כ"שקול להתמוטטות יכולת הפעולה" (Hoggett, 2001, p. 47). דיכאון ומצוקה פסיכולוגית הם תופעות נפוצות למדי בקרב אנשים החיים בעוני, במיוחד בקרב נשים (Davis & Hill, 1991; Payne, 2002; Gallie & Paugam, 2001). עם זאת, מחקרי גישוש בארצות הברית מצאו שבעת טיפול נגד דיכאון, אנשים החיים בעוני, "שהוצג להם רעיון יכולת הפעולה, החלו לממש אותו; גם כשנתקלו במכשולים בלתי עבירים כמעט, הם התקדמו, לעתים קרובות במהירות, ולעתים אף למרחק רב" (Solomon, 2001, p. 340).

יכולת פעולה (סוכנות)

על פי רוב רעיון יכולת הפעולה מתאר פרטים כשחקנים אוטונומיים ומכווני מטרה, שיש בידם מידה מסוימת של בחירה. תחושה מודעת של יכולת פעולה חשובה לזהות העצמית של הפרט ולתחושת הערך העצמי שלו. אמונת הפרט ביכולתו לשלוט בחייו במידה כלשהי, גם אם מוגבלת, תומכת בהישרדותו במציאות של דיכוי ומחסור. שלושה דיונים סוציולוגיים בדבר הסוכנות, המהדהדים זה את זה, רלוונטיים במיוחד להבנת מצבם של אנשים בעוני: היחסים בין יכולת פעולה למבנה חברתי; מודלים של יכולת פעולה; סוגים של יכולת פעולה.

סוכנות ומבנה חברתי

אחת הסוגיות המרכזיות המעסיקות לאורך זמן את התיאוריה הסוציולוגית היא עד כמה ניתן להבין את מה שקורה בחברה כתוצר של פעולות של פרטים (סוכנות) או של תהליכים ומוסדות חברתיים, כלכליים ופוליטיים (מבנה). המטוטלת התיאורטית נעה בתקופות שונות בין דגש על יכולת פעולה לבין דגש על מבנה, אבל לאחורונה עוסקים לא מעט ביחסים בין השניים.

בחקר העוני יש חשיבות ייחודית לשאלה עד כמה מבנה מאפשר או מגביל את יכולת הפעולה של קבוצות שונות ולחילופין עד כמה יכולת הפעולה של קבוצות שונות עשויה להשפיע על המבנה. בעקבות תיאוריות עכשוויות של אינדיבידואליזציה, השמות דגש על יכולת הבחירה והפעולה של הפרט (Beck & Beck-Gernsheim, 2002), נשאלת השאלה עד כמה אנשים החיים בעוני יכולים להיות כותבי הביוגרפיות של עצמם (Chamberlayne & Rustin, 1999; Leisering & Leibfried, 1999), כלומר מה היא מידת יכולתם להפעיל כוח "יוצר" כדי לשלוט בחייהם שלהם, למרות עמדת הנחיתות שלהם ב"מערכי כוחות היררכיים, פוליטיים, כלכליים וחברתיים רחבים יותר" (Giddens, 1991; Kabeer, 2000a).

עקב התמקדותה בגורמים מבניים והתנגדותה ל"האשמת הקורבן", אופיינה עד לאחורונה המדיניות החברתית בבריטניה שלאחר מלחמת העולם השנייה בשלילת יכולת הפעולה של פרטים החיים בעוני. למעשה לא כל ההסברים המבניים שלולו מכול וכול את יכולת הפעולה של הפרט ואת אחריותו (ראו למשל Holman, 1978; George & Howards, 1991). למרות זאת היו שטענו שמגמת צמצום חשיבותה של יכולת הפעולה הותירה ריק, שאותו מילאו תומכי תיאוריית התת-מעמד (underclass), כגון צ'רלס מאריי (Charles Murrey) (Deacon, 2002; Deacon & Mann, 1999). גם בארצות הברית התאפיינה המחצית השנייה של המאה ה-20 בקיטוב מקצין והולך של המחלוקת בין אלה המייחסים למבנים חברתיים וכלכליים את סיבות העוני לבין אלה המטילים את האחריות על התרבות ועל התנהגות הפרט, כשהשקפתם של האחרונים הולכת וקונה אחיזה (O'Connor, 2001).

הטיפול במושג "יכולת פעולה" בפרק זה משקף התפתחות שחלה לאחרונה בתיאוריות הנכתבות על רוחה. התפתחות זו שואפת להתעלות מעל הדיכוטומיה בין הגישה האינדיבידואליסטית לזו המבנית. פרדיגמת רוחה חדשה זו מעמידה במרכז את הדגש על "יכולתם של בני אדם להיות יצירתיים וחושבים, כלומר להיות סוכנים פעילים בעיצוב חייהם וחוויותיהם, לקחת חלק פעיל ולשקם את תוצאותיה של מדיניות הרוחה במגוון דרכים" (Williams et al., 1999b, p. 2). המסגרת האנליטית מציבה את יכולת הפעולה בתוך ההקשר של מיקומו החברתי של הפרט "ביחס לצורות רחבות יותר של ריבוד חברתי ויחסי כוח" (שם, עמ' 179). כך היא מאפשרת להתמקד ביכולת הפעולה של הפרט הנמצא בעוני, בלי להתעלם ממגבלות הנובעות ממחסור במשאבים חומריים ובכוחות חברתיים. דוגמה ליישום גישה כזו ניתן למצוא במחקר השוואתי בינלאומי שעסק בהדרה חברתית. החוקרים התבססו על הרעיון האומר ששאיפות, משאבים (חומריים ואנושיים) והזדמנויות חיצוניות (שלהן אפשר להוסיף גם מגבלות) מעצבים "נתיבי חיים אינדיבידואליים". הם ראו במשתתפי המחקר סובייקטים, "כפי שהם ראו את עצמם כסוכנים בחייהם שלהם, המנסים לממש שאיפות ומטרות בתוך הנסיבות [הקשות, לעתים קרובות] שבהן הם מצאו את עצמם" (Chamberlayne & Rustin, 1999, p. 43).

מודלים של יכולת פעולה

מודל יכולת הפעולה הטבוע באותה פרדיגמת רוחה חדשה שונה בתכלית מזה העומד ביסוד התיאוריה של תת-מעמד (underclass) שבה יכולת הפעולה מתבטאת בהטלת האחריות למצב העוני על הפרט. בתיאוריה מסוג זה המודל מתאר על פי רוב "אדם רציונלי כלכלית" הפועל תכליתית להשגת האינטרסים האישיים שלו ומגיב לתמריצים כלכליים. מתוך עמדה פוליטית שונה לחלוטין פיתח ביל ג'ורדן (Jordan, 1996, p. 78) אף הוא מודל של יכולת פעולה, המתאר את האנשים החיים בעוני כשחקנים רציונליים ולא כקורבנות.

הפרספקטיבה הסוציולוגית מתחה ביקורת על המודלים האלה, וטענה שהם מציגים "המשגה צרה של הפעולה האנושית", ה"מפרקת לגורמים אטומיים את יכולת הפעולה האנושית והמתעלמת מהמבנים התרבותיים והחברתיים שאנשים פועלים בתוכם" (Burns, 1994, pp. 227, 198). יכולת הפעולה מיושמת בתוך הקשר חברתי ותרבותי, ומחקרים שונים הוכיחו ש"ערכים תרבותיים משחקים תפקיד מרכזי בקבלת החלטות כלכליות" (Taylor-Gooby, 1998, p. 222). שני מחקרים – אמריקני ובריטי – על אימהות יחידניות הבהירו נקודה זו. המחקר האמריקני הצביע על "מודלים תרבותיים" מתחרים, העומדים בבסיס "תפיסות המרומזות [והמפורשות לעתים] של נשים בדבר הדרכים 'הראויות' למצוא עבודה, לגדל ילדים ולמצוא למענם את מסגרות החינוך המיטביות" (Holloway et al., 1997, p. 12). המחקר הבריטי יצא נגד מודל "האדם הכלכלי הרציונלי" באמצעות רעיון "הרציונליות המוסרית הממוגדרת", הנתונה תמיד בהקשר, שאותה הוא הגדיר כ"תובנות חברתיות

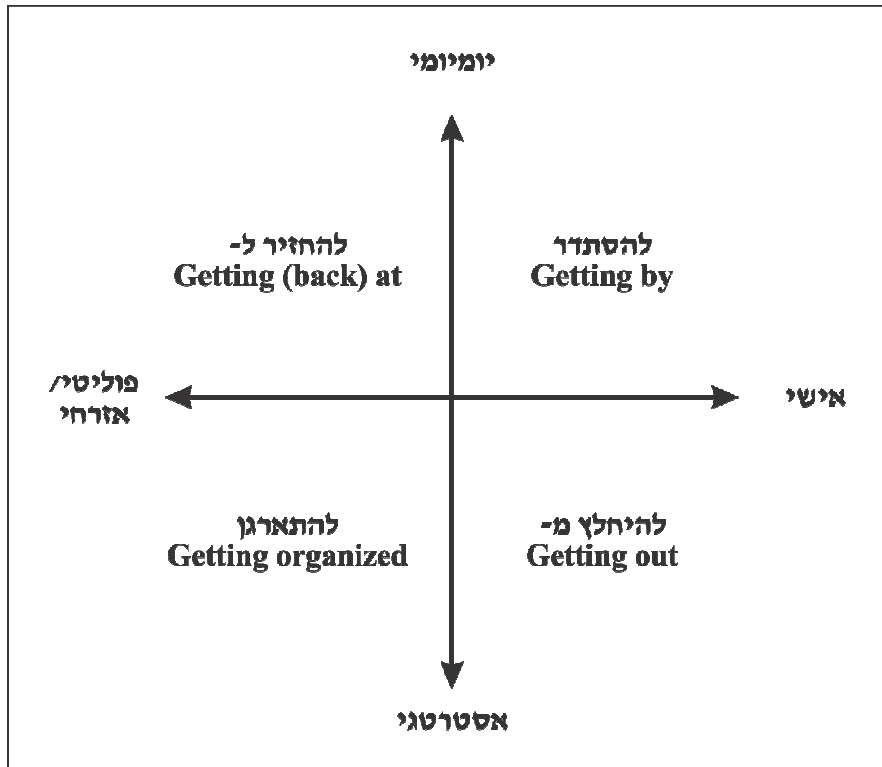
וקולקטיביות בנוגע למערכת היחסים הראויה בין אימהות לעבודה בשכר" (Duncan & Edwards, 1999, p. 3). כך "תובנות לא כלכליות, פרי משא ומתן חברתי, בנוגע למה שנכון מוסרית ומקובל מבחינה חברתית", כמו גם חישובים כלכליים, משפיעים על יכולת הפעולה בהקשר של בחירות כלכליות (שם, עמ' 188).

מודל אחר של סוכנות ניתן למצוא בספרות על העוני שמקורה בעבודתו של הכלכלן זוכה פרס נובל, אמרטיה סן (Amartya Sen) (Korpy, 2000; Leisering & Leibfried, 1999). עצם רעיון היכולות (capabilities) מצביע על יכולת פעולה. יתר על כן, "הבנת תפקידה של יכולת הפעולה", בעיני סן, "מהותית בהתייחסות לאנשים כאל בני אדם אחראים: אנו לא רק בריאים או חולים, אלא גם פועלים או מסרבים לפעול, ויכולים לבחור לפעול בדרך אחת ולא באחרת. [...] יש לכך משמעות" (Leisering & Leibfried, 1999, p. 190). אכן יש משמעות לא רק לדרך הפעולה שאנשים בעוני בוחרים בה, אלא גם לדרך הפעולה של בעלי הכוח כלפיהם. במלים אחרות, מבנים מתקבעים (ומשתנים) בשל יכולת פעולה: פעולות אינדיבידואליות וקולקטיביות או הימנעות מהן.

סוגים של יכולת פעולה

מעשה הלהטים המורכב והעדין של השגת מטרות לנוכח תקציב לא הולם; הסירוב לציית לדרישות גופי הרווחה; ההחלטה אם לשלב גידול ילדים ועבודה בשכר; מעורבות בפעילות משותפת למען שיפור תנאי השכונה או הגנה על קצבאות הרווחה – כל אלה הן דוגמאות ליכולת פעולה. עם זאת, כל אחת מהן מייצגת יכולת פעולה מסוג אחר. הספרות מציעה מספר סיווגים (ראו למשל (Hoggett, 2001).

תרשים 1: צורות של יכולת פעולה שאנשים בעוני מיישמים

ממד חשוב במטרותינו נוגע למשמעות התוצאתית, האסטרטגית של בחירות אלה בחייהם של אנשים (Kabeer, 2000a). ההתלבטות אם לעבוד בשכר, למשל, כרוכה ביכולת פעולה אסטרטגית, המשפיעה בהמשך על יכולת הפעולה היומיומית יותר הנוגעת לדרך שבה פרטים מצליחים לפרנס את עצמם. זו האחרונה, גם אם השפעתה על מסלול חייו של הפרט פחותה, בכל זאת מעצבת את האופן שהוא חווה בו את העוני (Leisering & Leibfried, 1999). ניתן גם להבדיל בין יכולת פעולה אישית מזה ליכולת פעולה פוליטית ואזרחית מזה. על פי ההגדרות במאמר זה, הראשונה מתמקדת בצורת החיים הפרטית ("להסתדר" או "להיחלץ מ-"), והאחרונה מערבת, בהתאמה, פעולות של התנגדות או ניסיון לקדם שינוי רחב יותר ("להחזיר ל-"), "להתארגן"). בין יכולת פעולה אישית ליכולת פעולה פוליטית-אזרחית יש יחסי גומלין: פעולה פוליטית או פעולה אזרחית מצריכה תחושה של יכולת פעולה, כלומר את האמונה שיש בכוחנו לפעול; ועצם הפעולה הפוליטית או הפעולה האזרחית, במיוחד בתוך קבוצה, מעודדת בתורה את תחושת יכולת הפעולה הזו (Lister, 2003).

את הציר האסטרטגי-היומיומי והציר האישי-הפוליטי/אזרחי, המרכיבים את דרך המיון בתרשים 1, יש להבין כרצף ולא כניגודים. תורת המיון מסווגת פעולות, ולא שחקנים, ולכן

כל פרט יכול להתאפיין בכל ארבע צורות יכולת הפעולה המוגדרות בארבעת הריבועים שבתרשים. יתר על כן, כפי שנראה להלן, לא ניתן לסווג במדויק את כל ביטויי יכולת הפעולה. תרשים 1 יישמש להבניית הדיון בעוני וביכולת פעולה, כשאנו מתייחסים לכל ריבוע בנפרד.

להסתדר (getting by)

להסתדר בעוני נמצא בריבוע היומיומי-האישי בתרשים. מעטה האי-נראות העוטף סוג זה של יכולת פעולה מוסר על פי רוב, רק כשהיכולת להסתדר מתמוטטת, והמצב מוגדר "בעייתי". ניתן להקל ראש בהישג של **להסתדר**, להתייחס אליו כמובן מאליו, ולא לראות בו ביטוי של יכולת פעולה. "המאבק להמשיך הלאה" לנוכח קשיים "אינו מקבל משקל או משמעות" (ATD Fourth World, 1991, p. 43). למרות זאת, הרעיון הרחב יותר של התמודדות, ש"להסתדר" הוא חלק ממנה, מייצג נדבך מרכזי בפרדיגמת הרווחה החדשה, שהוזכרה קודם לכן (Williams et al., 1999b; Williams & Popay, 1999). אחד מאדריכליה של פרדיגמה זו, מייקל טיטרטון (Titterton, 1992, p. 19), הדגיש את "תפקיד יכולת הפעולה האנושית היצירתית" בהתמודדות עם איומים על תחושת הרווחה האישית. הוא טען ש"יותר מכול, על הפרדיגמה החדשה לעודד כבוד לדרכים לא רשמיות של התמודדות ובקשת עזרה, ולכונן גישות חדשה כלפי הדרכים החדשות והמגוונות שבהן אנשים מתמודדים עם בעיותיהם האישיות וכלפי אופני הסיוע שלהם לאנשים אחרים לעשות זאת".

טיטרטון דיבר על חלוקה לא שוויונית של משאבי התמודדות – אישיים, חברתיים וחומריים – כאחד הגורמים לשונות ביכולתם של אנשים להתמודד עם נסיבות קשות (ראו גם Erikson, 1993). משאבים תרבותיים, המאפשרים לאנשים להסביר את מצבם והמספקים גישה למידע חיוני על דרכי ההיחלצות מהעוני, ממלאים תפקיד גם הם (Duncan, 1999; Wessels & Miedema, 2003). וכך גם הזמן, שהוא משאב ממוגדר מאוד. את הרעיון בדבר השימוש שאנשים עושים במגוון של משאבים כדי לנהל את חייהם ניתן למצוא, הן בספרות הפסיכולוגית והן בזו הסוציולוגית. בזו האחרונה הוא מתווכח בין יכולת פעולה למבנה (Williams & Popay, 1999).

בהקשר של עוני הדגישה הספרות במיוחד את רעיון המשאבים כחלק מהשפעתה ההולכת וגוברת של גישת המחיה (livelihood). מחיה היא "היכולות, הנכסים (מאגרים, משאבים, תביעות ונגישות) והפעילויות הדרושות כדי לקיים חיים" (Chambres & Conway, 1992, p. 7). גישה זו נתפסת כזו שיצרה מרחב, גם במשקי הבית, "להתייחסות במושגים בין תחומיים הנוגעים למדיניות אל הדרכים הרבות, המשתנות והפתלתלות לעתים שבהן אנשים מנהלים את חייהם" (Beall, 2002, p. 83). אנשים בעוני מתוארים כ"מנהליהם של תיקי נכסים מורכבים", הנתונים במצב מתמיד של קבלת החלטות בנוגע לפריסתם (Moser, 1998;).

Narayan, 2000, pp. 49, 64). תיקי נכסים אלה כוללים נכסים פיננסיים, נכסים אישיים (ובהם מיומנויות, ידע ובריאות), נכסים חברתיים (ובהם רשתות קשרים חברתיים), נכסים טבעיים (שמקורם בסביבה הטבעית) ונכסים פיסיים משותפים ואישיים (ובהם תשתיות וטובין ביתיים). נכסים אלה מיוצגים לעתים קרובות כצורות שונות של "הון"⁴.

נציגים ביקורתיים יותר של גישת המחיה נזהרים מצמצום הקשרים החברתיים לשפה הכלכלית של נכסים והון. פרשנות אחרת של הגישה מציעה "תפיסה רחבה של המשאבים שאנשים זקוקים להם כדי שתהיה להם נגישות לתהליך יצירת המחיה" (Beal, 2002, p. 72). תפיסה זו מחזירה אותנו לרעיון הנייטרלי יותר של משאבים, מקדמת את רעיון ה"יצירה" במקום ה"ניהול" ומדגישה את סוגיית הנגישות. הנגישות, בתורה, מעוררת שאלות בדבר הקשר מבני – כלכלי, פוליטי וחברתי – ופריסה רחבה יותר של משאבים מסוגים שונים (Rakody & Lloyd-Jones, 2002). כשמתייחסים לדרכים שבהן אנשים בעוני מפעילים את יכולת הפעולה שלהם כדי לנצל את המשאבים העומדים לרשותם, אין להתעלם גם מהדרכים שבהן אנשים פריווילגיים יותר מסוגלים, לאורך נתיב חייהם, להשתמש במשאביהם, הגדולים לאין ערוך, כדי להנציח את זכות היתר שלהם (Savage, 2000; Skeggs, 1997).

אף שמדובר בגישה המשמשת בעיקר במדינות מתפתחות, יש החוקרים את הרלוונטיות של גישת המחיה גם בהקשר האירופי (Community Development Journal, 2003; Williams & Windebank, 2003). מחקר גישוש שערך הארגון Oxfam באזורים עירוניים בסקוטלנד העלה שגישת המחיה מצאה הד בקרב "מומחים" לעוני, שראו בה גישה כוללת יותר למניעת עוני (Hocking, 2003; Long et al., 2002, p. 61). עם זאת, המדיניות הממשלתית בצפון הגלובלי מגבילה את היקף "בניית הנכסים" יותר מזו שבדרום הגלובלי (Long et al., 2002, p. 57). מגבלות מעין אלה משתנות על פי ההסדרים המוסדיים הייחודיים במדינות רווחה שונות. במערכות הסיוע החברתי המפותחות של ארצות צפון אירופה המגבלות על פי רוב מחמירות יותר מאשר בדרומה (Saraceno, 2002; Seinert & Pilgram, 2003).

ניתן להבין את הרעיונות בדבר התמודדות וניהול המשאבים או הנכסים כחוליה מקשרת בין יכולות הפרט (capabilities) לבין התפקודים (functionings) שהוא מצליח לרכוש בתוך ההקשר הכללי של חלוקת משאבים. רעיונות אלה שופכים אור על הדרכים שבהן נדרשת יכולת פעולה כדי "להסתדר" בעוני. במשחק המורכב בין יכולת פעולה למבנה חברתי חוקרים רבים מדגישים, ובצדק, שאנשים בעוני נדרשים להתמודד עם מגבלות, עם העדר בחירה ועם תחושת אי שליטה בחייהם. ואולם חרף יכולת הפעולה המוגבלת של אנשים אלה,

4 דוגמאות להשפעה של מסגרת חשיבה זו על העוני בצפון הגלובלי ניתן למצוא אצל רום (Room, 2000), היל (Hill, 2001), פיאשו (Piachaud, 2002) ושטיינרט ופילגרם (Steinert & Pilgram, 2003). מובן צר יותר של נכסים (פיננסיים) תומך ברעיון האופנתי של "רווחה מבוססת-נכסים".

"אפילו התנאים החומריים וחוויות החיים של רוב העניים אינם מגבילים לחלוטין את יכולתם לקבל החלטות בנוגע לדרך ההתמודדות עם מצבם" (Leisering & Leibfried, 1999, p. 40).

אסטרטגיות התמודדות

האסטרטגיות של התמודדות או "להסדר", בצורתן המצומצמת ביותר, הן תהליך שבו מלהטטים בין יצירת מעשה טלאים לבין מחסור (Daly & Leonard, 2002; Kempson et al., 1994). פעמים רבות גם ילדים נוטלים בו חלק פעיל, למשל על ידי עבודה במשרה חלקית, הסתפקות במועט או צמצום בקשותיהם (Loumidis & Middleton, 2000; Ridge, 2002). סטיבן גיליאט (Gilliat, 2001, p. 1) ציין ש"בעולם המעוצב בידי כוחות כלכליים רבי עוצמה ההתמודדות מאפשרת לאלה הנתונים במחסור לשרוד, 'להסדר' או 'להישאר עם הראש מעל המים". ההתמודדות כוללת "יצירת מרחב תמרון בין המגבלות" (שם, עמ' 139). במחקרו **איך אנשים מתאימים עצמם לעוני במציאות הקפיטליסטית** זיהה גיליאט שלוש צורות התמודדות עיקריות: הרחבת משאבים, צמצום הוצאות וניהול לחצים (שם, עמ' 65). כאן נתמקד בעיקר ביכולת פעולה המתבטאת, תחילה בניהול משאבים קיימים ואחרי כן בהרחבתם. שני התהליכים עלולים להגביר את הלחצים שעל הפרט להתמודד עמם. גיליאט (שם, עמ' 99) הוסיף ש-

רבים מהאנשים החיים בעוני הופכים מנהלים מצוינים של העוני שלהם. הם בעלי תושייה ומנצלים היטב את כספם ואת זמנם. הם מדויקים בתכנון הוצאות משק הבית שלהם, מנהלים משטר הוצאות קשוח ומקצצים בהן ללא רחם כדי להימנע מחובות. הם קובעים סדרי עדיפויות ומקצצים במותרות [...]. למרות הישג זה ניתן להבין למה הם מתארים זאת כהקרבה ומאבק חסר רחמים.

מחקר בריטי שבחן איך אנשים מצליחים להסתדר עם הכנסות נמוכות הגיע למסקנה דומה: "ככלל, אנשים בעוני מנהלים בתשומת לב, במיומנות ובתושייה רבה את ענייניהם הכספיים. אין עדות שמצביעה על שני סוגים של משפחות עניות – אלה המסוגלות להתמודד ואלה שלא" (Vaitilingam, 2002, p. 4). למרות זאת טען דיוויד מק'קרונ (McCrone, 1994, pp. 70, 80), שניתן להבחין בין ה"לא-מתכננים", ה"מסתדרים" מיום ליום, ל"מתכננים", ה"מחזיקים מעמד" (make out) באמצעות אסטרטגיות ארוכות טווח. הוא הדגיש שהבחנה מייצגת "גבול דק מאוד" ואינה עניין של כשירות, משום ש"כדי 'להסדר' נדרש לנהל שגרה מורכבת ומאתגרת". יתרה מזאת, עצם המאמץ להסתדר עלול להקשות על חשיבה או על פעולה אסטרטגית (Chamberlayne & Rustin, 1999).

למרות הבחנה זו, חלק גדול מספרות העוני, הן בצפון והן בדרום הגלובליים, מתאר התמודדות יומיומית במונחים של אסטרטגיות – הן של הישרדות כללית או אסטרטגית מחיה והן אסטרטגיות תקצוב ספציפיות יותר בצפון. שימוש זה במושג אסטרטגיה כדי להכיר

ביכולת פעולה מייצג "תקציר של סדרת בחירות המוגבלות – מי יותר ומי פחות – בידי נסיבות מקרו-כלכליות, הקשרים חברתיים, ציפיות אידיאולוגיות ותרבותיות וגישה למשאבים" (Rakodi, 2002, p. 8). אסטרטגיות יכולות להיות מרומזות יותר מאשר מפורשות, ולא בהכרח הן נושאות פרי (Dewilde, 2003; Jordan et al., 2002). נהוג להצמיד להן תארים כגון מורכבות, חדשניות, מתוחכמות (Chambers, 1997, p. 164-165;) (Middleton & Walker, 1994, p. 149; UNDP 1997, p. 61). בהקשר זה עדיין רלוונטית תצפיתו של וינסנט (Vincent, 1991, p. vii) על עוני בראשית המאה ה-20 כייצוג של "פרקטיקה":

אפילו חסרי התקווה ביותר תרו אחר אסטרטגיות הישרדות סבוכות, שגילמו שאיפות נורמטיביות וחומריות מורכבות, והיו כרוכות במשא ומתן מתוחכם עם מגוון פרטים וסוכנויות. בכל עת, ככל שהידלדלו המשאבים, כך נדרש להקדיש עוד מחשבה ואנרגיה כדי למצות את השימוש בהם.

מחקר בריטי חשף את מגוון האסטרטגיות המתהווה כשאנשים מתאימים עצמם לנסיבות מסוימות ולמגבלות מבניות (McKendrick et al., 2003b; Middleton, 2002). עם זאת, אף לא אחת משתי האסטרטגיות העיקריות – "להטוט בחשבונות ובהובות" או "פיקוח תקציבי הדוק וקיצוצים" – יוצרת "תוצאה רצויה" לנוכח "בחירת הובסון" בין חרדה וחוב לבין "חיים שאך מעטים מאיתנו יראו כמתקבלים על הדעת" (Kempson et al., 1994, pp. 280,) (282, 286, 293).

אסטרטגיות ההתמודדות שמאמצים כדי לשרוד את העוני אינן מתמצות בניהול משאבים חומריים דלים. הן עשויות לכלול גם התמודדות עם הֶאָתְרָה (othering) ועם טראומות אישיות (Holman, 1998). זאת ועוד, אנשים בעוני "חווים את אותם קשיי חיים שהכול מתמודדים איתם, גידול ילדים למשל" (Leisering & Leibfried, 1999, p. 124). עוני מקשה מאוד על ההתמודדות עם בעיות הנוגעות להורות (ATD Fourth World, 1991, 1996;) (Ghate & Hazel, 2002). הלחצים שהעוני מביא עמו עלולים לפגוע ביכולת ההורית, כי אסטרטגיות ההישרדות שהורים נוקטים "עלולות לגבור על תשומת הלב לצרכים האישיים של ילדיהם" (Wilson & Herbert, 1978, p. 186). אף על פי כן, רוב האנשים החיים בעוני נאבקים כמיטב יכולתם לגדל את ילדיהם. מחקר אמריקני על אימהות יחידניות מתאר את "הקרב היומיומי להיות אימא טובה" ו"ליצור מרחב בטוח שבו יהיו ילדיהן מוגנים מסכנה, מרחב שיש בו הזדמנויות חינוכיות, משפחה אוהבת ומענה לצרכים חומריים" (Holloway et al., 1997, p. 94). אימהות אלה איזנו בין עבודה בשכר למחויבויות משפחתיות (ראו גם Kemmer et al., 2001). מחקר אחר על אימהות אפרו-אמריקניות מעוטות הכנסה מתאר את "אסטרטגיות הניהול האימהיות" המחזקות והמגוננות, שהן הפעילו כדי "להגן על ילדיהן מפני סכנה וכדי לקדם את התפתחותם החברתית, התרבותית והאקדמית" (Jarrett & Jefferson, 2003, p. 21).

משאבים חברתיים ואישיים

נשים הן הנושאות העיקריות בנטל ההתמודדות עם המחסור במשאבים חומריים. בהתמודדותן הן מתבססות על משאביהן האישיים, ולא אחת גם על החברתיים. בספרות העונית שבות וחוזרות שתי מלים המתארות את המשאבים האישיים המשמשים במאבק ההישרדות: חוסן ותושייה (ראו למשל, Forrest & Kearns, 1999; Hill, 2001; Narayan, 2000). מחקרים בריטיים הצביעו על כך שכדי "להסדר" עם הכנסה דלה נדרשת גם מיומנות רבה בבניית תקציב, בקניות מושכלות ובתכנון ארוחות (Christie et al., 2002). זה עלול להתיש ולגזול זמן רב: "את יותר עייפה; כלומר [...] להיות ענייה מצריך כל כך הרבה עבודה, את כל החיים שלך" (Beresford et al., 1999, p. 94).

אצל חלק מהנשים, עצם ההישרדות וההתנהלות בתקציב נמוך עשויות להיות מקור לסיפוק ולגאווה (Holloway et al., 1997; Stephenson, 2001). עם זאת התריעו מחקרים אין ספור מפני ה"סכנה שמצטיירת תמונה ורודה מדי של תושיית הנשים, המתעלמת מהמאמץ הנדרש מהן", בעיקר בהתמודדות עם חובות (Kempson, 1996, p. 24). לעתים קרובות קשה לנצל באופן מיטבי משאבים אישיים (לא אחת מדולדלים), כאשר את מותשת מעצם המאבק להסתדר, ומוצפת ברגשות שהעוני עלול לעורר – ייאוש, העדר תקווה, חוסר אונים וחוסר שליטה (Ghate & Hazel, 2002; Holman, 1998). מצב זה קורה בעיקר, כאשר עוני חובר לבריאות ירודה, כפי שאכן קורה פעמים רבות. מנגנוני התמודדות אישיים, כגון עישון, עלולים כשלעצמם לפגוע בבריאות (Dundee Anti-Poverty Forum, 2003; Graham, 1993).

משאבים חברתיים, שמקורם ברשתות חברתיות חזקות, עשויים לתמוך במשאבים אישיים (Ghate & Hazel, 2002). היאט (Hyatt, 2001, p. 207), אנתרופולוגית אמריקנית, הצביעה על "עבודה אתנוגרפית מתמשכת בקהילות מוחלשות השבה ומראה שהון חברתי ומעורבות אזרחית בקרב האנשים החיים בעוני לא מאבדים גובה, אם מודדים אותם במונחי השתייכותם של חברי הקהילה לרשתות חברתיות פתוחות (open-ended social networks), המהוות לאורך זמן מרכיב חיוני באסטרטגיות של עזרה עצמית בקרב אנשים החיים בעוני". מחקרים אירופיים ובריטיים תמכו אף הם בחשיבותן המתמשכת של רשתות מעין אלה (Chanan, 1992; Lupton, 2003a; Mumford & Power, 2003). עוצמתן של הרשתות החברתיות וטבען משתנים בין חברות ואזורים שונים, ומשקפים גורמים כגון אופי מוסדות הרווחה במדינה ויציבות האוכלוסייה המקומית (Paugam, 1996; Steinert & Pilgram, 2003). עוצמת התגובה לשינויים כלכליים וחברתיים ולנתיבי חיים אישיים אף היא עולה ויורדת לאורך זמן, והיא שונה בכל קבוצה אתנית (Gallie & Paugam, 2002; Ghate & Hazel, 2002; Pettigrew, 2003). באזורים מסוימים, הרשתות החברתיות עשויות להיות חלשות מאוד או מוגבלות ברובן למעגל קרובי המשפחה (Dean & Shah, 2002). גם כאן הנשים הן המתחזקות העיקריות של הרשתות החברתיות בקרב בני משפחה, וביתר שאת בקהילות

מוחלשות (Daly & Leonard, 2002; Forrest & Kearns, 1999). לעתים היכולת של אדם להסתמך על משאבים חברתיים מותנית בחלקה בהתאמתו (fitting in) לנורמות ולציפיות המקומיות, תהליך שעשוי לצרוך משאבים (זמן, אנרגיה וכסף), אך גם לייצר אותם.⁵ זה מדגים איך יכולת פעולה משמשת בהקשר של יחסים אישיים וחברתיים, העשויים להיות מאפשרים ומגבילים בעת ובעונה אחת.

רשתות חברתיות, כגון קרובים, חברים ושכנים, יכולות לספק תמיכה רגשית וחומרית (Ghate & Hazel, 2002; McKendrick et al., 2003b). תמיכה רגשית עשויה לעזור לאנשים להתמודד פסיכולוגית עם קשיי העוני (Scott et al., 1999). תמיכה חומרית – בכסף או בטובין אחרים – עשויה להכריע מבחינת היכולת "להסתדר" (Bourdieu, 1999; Farrell & O'Connor, 2003). קמפסון ועמיתים (Kempson et al., 1994, p. 151) מצאו ש"סיוע בטובין לא כספיים מקובל יותר מאשר סיוע כספי, חליפין עדיפים על פני הלוואה, והלוואה עדיפה על פני מתנה". הבחנה זו משקפת הן את "הצורך לשמור על הכבוד והן לשמר את העצמאות". (דיון בדפוסי הדדיות מסוג זה ניתן למצוא גם אצל Holloway et al., 1997; Jordan et al., 1992). במלים אחרות, היעזרות ברשתות חברתיות היא תהליך פעיל של נתינה וקבלה גם יחד.

עזרה המבוססת על חליפין עשויה ללבוש גם צורה של סיוע הדדי – חילופי עזרה מעשית בין חברי הרשת החברתית. ויליאמס ווינדבנק (Williams & Windebank, 2000) מצאו שלא כמו שנהוג להניח, חילופי עבודה ללא **תשלום** דווקא אינם נפוצים באזורים עניים; לחלופין רווחת ההעדפה לעבודה לא-רשמית **בתשלום** כאמצעי לנתינת עזרה וקבלתה. עבודה בתשלום בהקשר זה, הם טענו, מייצגת "עזרה הדדית רווחית", המשמנת את צירי הרשתות החברתיות (Williams & Windebank, 2002, p. 245).

בקרוב נשים, טיפול בילדים הוא צורה נפוצה יחסית של חילופי עבודה שאינה בשכר (Dean & Shah, 2002; Holloway et al., 1997). במקרים מסוימים זוהי דוגמה לדרך שבה אנשים יכולים להיעזר במשאבים חברתיים כדי להיחלץ מעוני. במקרה זה משאבים חברתיים הם מנוף חברתי יותר מאשר תמיכה חברתית (Buck et al., 2002, p. 61). רשתות חברתיות, כמקור של משאבים תרבותיים, יכולות בנסיבות מסוימות להועיל במציאת עבודה, בייחוד עבודה לא רשמית (MacDonald, 1994; Williams & Windebank, 1998a, 1998b). ואולם כשהן מנותקות מעולם העבודה, לא בהכרח זה מצב העניינים. יש אף שטענו שרשתות כאלה מעכבות יציאה ממעגל העוני, אם בשל לחץ חברתי "המושך למטה" (Forrest & Kearns, 1999, p. 9) ואם בשל האי-רצון להעתיק את מקום המגורים כדי למצוא עבודה, מחשש להפסיד את אותן הרשתות החברתיות המסייעות "להסתדר" (Johnston et al., 2000;)

5 אני מודה לז'אן פלאהרטי (Jan Flaherty) על נקודה זו.

(Walker & Shaw, 1998). עם זאת, כפי שנראה להלן, רשתות יכולות גם לסייע לאנשים לשכלל את יכולת הפעולה שלהם ולעבור מ"להסתדר" ל"להתארגן" (getting organized) (תרשים 1 לעיל).

הגדלת משאבים באמצעות כלכלה לא-פורמלית

אף שהסתמכות על רשתות חברתיות עשויה להצטייר כאמצעי להגדלת משאבים (Gilliat, 2001), בשל טבען ההדדי של רבות מעסקאות אלה כל הגדלה של משאבים חומריים, חשובה ככל שתהיה, היא זמנית למדי. קמפסון ועמיתים (Kempson et al., 1994) דירגו את אפשרויות מקסום ההכנסה הפנויה מבחינת סיכויי התממשותן. בראש הדירוג עומדת מציאת עבודה במשרה מלאה (או עבודה בשכר טוב יותר); נדון בכך כשנגיע ליכולת הפעולה **להיחלץ מ-** (getting out). "בתחתית הדירוג נתפסה על פי רוב פנייה לפשע כמפלט אחרון, ואילו קיבוץ נדבות היה כה בלתי קביל, עד שלא הופיע כלל ברשימת האפשרויות" (שם, עמ' 275).⁶ עבודה מזדמנת בכלכלה הלא פורמלית דורגה במקום כלשהו באמצע. בשל הכללים החלים על סיוע סוציאלי, עבודה מסוג זה נחשבת ברוב מדינות הרווחה להונאה. כפי שנראה בהמשך, חוקרים מסוימים מנתחים את תופעת העבודה הלא פורמלית כ"התנגדות יומיומית". עם זאת, רווחת יותר תפיסתה כצורה של "להסתדר" – כחלק מתהליך, מורכב לעתים, של "השלמת הכנסה יצריתית".

אדין וליין (Edin & Lein, 1996, p. 256) מבחינות בין שלושה סוגים של עבודה בקרב נתמכי רווחה: זו המדווחת לרשויות הרווחה; עבודה שלא מדווחים עליה בערוצים הרשמיים, כלומר עבודה "בשחור" בערוצים לא רשמיים; עבודה לא חוקית, הכרוכה בהפרת חוק, כמו סחר בסמים. ספרות הרווחה נוטה להתמקד בעבודה שאין מדווחים עליה. שלא במפתיע, קשה לאמוד את היקף העבודה הלא-מדווחת שנתמכי רווחה מועסקים בה, כדי להגדיל את רווחיהם.

מספר חוקרים בבריטניה ממשיכים את דרכו של ריי פאל (Pahl, 1984, p. 251). פאל טען שהשילוב של העדר קשרים חברתיים הנרקמים במקום העבודה, המחסור בכישורים נחוצים ובמשאבים והפחד להיתפס בידי הרשויות מוביל לכך שהעבודה הלא פורמלית דווקא לא משמשת את נתמכי הרווחה כאסטרטגיית התמודדות. וילאמס ווינדבנק (Williams & Windebank, 2002) תמכו במיוחד בעמדה זו. יתר על כן, הם טענו שחלק מהעבודה הלא-

6 מוטיב חוזר בקובץ מאמרים על קיבוץ נדבות הוא האופן שבו הוא מייצג "סוג של עבודה" או "פעילות כלכלית לא פורמלית" בתחתית ההיררכיה של אסטרטגיות ההישרדות, אסטרטגיה הכרוכה בסיכון גדול (Dean, 1999).

מדווחת באזורים חלשים מונעת פחות משיקולים כספיים ויותר מתוך שאיפה לחזק את רשתות הקשרים החברתיים ולעזור לזולת. עם זאת, הם אמרו גם ש-

[המידה שבה] המובטלים [ברחבי אירופה] משתמשים בעבודה בשכר בשוק הלא פורמלי ("עבודה בשחור"), כדי "להסתדר" כלכלית בערים ובאזורים מסוימים, תלויה בהיצע העבודה הלא פורמלית, בביקוש לסחורות ושירותים ובמבנה ה"מוסדי" של הקהילה המקומית, הן מבחינת מבנה הרשתות החברתיות שיכולות לדאוג לעבודה לא פורמלית, והן בחומרת העיצומים נגד עבודה כזו (Williams & Windebank, 1998b, p. 152). ראו גם (Saraceno, 2002).

כך, מחקר שנערך באזורים מסוימים יכול למצוא היקף גבוה של עבודה לא-מדווחת, גם אם אין זה המצב ככלל (Jordan et al., 1992; Lupton, 2003a). השילוב של קצבאות נמוכות מדי והעדר אסדרה בשוק העבודה הוא כר פורה לעבודה לא-מדווחת (Dean, 1998; Jordan, 1998; & Redley, 1994). בהקשר זה, כאשר עבודה לא-מדווחת נובעת מצורך אמיתי ולא מתאוות רווח, היא יכולה לזכות בלגיטימיות מסוימת. בעיני הציבור באזורים מוחלשים, ולעתים אף בקרב כלל האוכלוסייה, היא מתקבלת לעתים קרובות בהבנה (Elam & Thomas, 1997; Rowlingson et al., 1997). על אף היותה לא חוקית, הרי בהקשר של בחירות כלכליות והשלמת הכנסה באמצעותה היא מבטאת יכולת פעולה ומידה של תושייה ויוזמה (Jencks, 1992). אצל אנשים מסוימים היא בבחינת צעד בכיוון של "להיחלץ מ-" באמצעות תעסוקה לגיטימית כעצמאים (MacDonald, 1994).

העוסקים בעבודה לא-מדווחת נוטים להצדיקה באחריות כלפי משפחתם (Gilliom, 2001; MacDonald, 1994). עבודה מעין זו נתפסת ברוב המקרים כדרך היחידה להסתדר ולספק את הצרכים הבסיסיים, כאשר הקצבאות נמוכות מדי, והחוק למעשה אינו מעודד דיווח (Dean & Melrose, 1996, 1997; Rowlingson et al., 1997; Williams & Windebank, 1998b). זה נכון במיוחד לנשים (Williams & Windebank, 1998a). אם כן, העבודה ב"שחור", מייצגת עוד היבט – גם אם לא חוקי – של שימוש באסטרטגיות הישרדות כדי "להסתדר" (Edin & Lein, 1996).

שלא במפתיע ידוע לנו אפילו פחות על שיעור האנשים בעוני הפונים לעבודה הכרוכה בהפרת חוק ("העולם התחתון") כדי להסתדר. המחקר של קמפסון ועמיתים (Kempson et al., 1994), שבחן 74 משפחות מעוטות הכנסה, מצא ששלוש אימהות גנבו אוכל מחנות ואחת עסקה בזנות, מה שתואר גם כ"פשעי עוני" (Cook, 1997, p. 36). סקירה של מחקרים איכותניים על נוער אפרו-אמריקני שגדל בשכונות מצוקה זיהתה סחר לא חוקי כאסטרטגיית הישרדות "חיונית" ברחובות (Jarrett, 2003, p. 164). חלק מהעיסוק בעבודה לא מדווחת זוכה ליחס סלחני, כי הוא "חלק בלתי נפרד מההישרדות" באזורי מצוקה (Wood & Vamplew, 1999, p. 47). צורות אנטי-חברתיות אחרות של עבודה, כגון סחר בסמים, זוכות פחות לסובלנות ומהוות לא אחת מקור ל"דאגה עצומה" בקרב הורים, ועם זאת מציעות,

בעיקר לגברים צעירים, חלופה מפתה לחיים כנוזקים חסרי אונים (Bourdieu, 1999;)
 .(Davies, 1998; Mumford & Power, 2004, p. 212)

להחזיר לְ- (Getting [back] at)

פעילות לא חוקית מוצגת, במקרים מסוימים, כצורה של **התנגדות**, כזו המסווגת כ"להחזיר ל-". בריבוע של היומיומי והפוליטי/אזרחי בתרשים 1 לעיל. מחקר שנערך באזור מצוקה עירוני מצא שגברים צעירים שעברו ל"קריירות אנטי-תעסוקתיות" ניזונים מ"אתוס שכולל לא רק דחייה של ערכים מקובלים, כמו מחויבות למקום העבודה, אלא אף את היפוכם, כך שהיכולת להצליח כלכלית בלי להיעזר בשוק העבודה בשכר הפכה ערך בפני עצמו" (Craine, 1997, p. 147). הכעס והייאוש שחשים אנשים הלכודים בעוני עלולים להתפרץ בגילויים הרסניים של יכולת פעולה, המופנים כלפי עצמם, כלפי משפחותיהם, כלפי שכונת המגורים שלהם או כלפי החברה כולה () (ATD Fourth World, 1991; Davies, 1998;) (Furbey, 1999). במקרים מסוימים התלות בסמים קשים משקפת את הצורך לעמעם את הייאוש הכרוך בעוני (MacDonald & Marsh, 2002, p. 36). בעוד שימוש מרובה בסמים צפוי לפגום ביכולת הפעולה האסטרטגית, בכל זאת הדגיש מחקר על משתמשי סמים במרסיסייד (Merseyside) את העבודה הקשה (או יכולת הפעולה היומיומית) הכרוכה בהבטחת אספקה יומית שוטפת של סמים בכלכלה הלא פורמלית (Buchanan & Young,) (2000).

מכל מקום, אין סוגי פעילות אלה נמנים עם דפוסי ההתנגדות שספרות העוני מרבה לדון בהם. לחלופין, כותביה נוטים להתמקד בצורות שונות של התנגדות יומיומית, ובעיקר בעבודה לא מדווחת, בהתמודדות עם רשויות הרווחה ובמידה פחותה יותר גם בסירוב לתיוג שלילי. את המונח "התנגדות יומיומית" טבע ג'יימס סקוט (Scott, 1985, p. 29) בהקשר של כלכלות חקלאיות, כדי להתייחס ל"כלי הנשק הפשוטים והיומיומיים של קבוצות מוחלשות יחסית: 'מריחת זמן', העמדת פנים, מראית עין של צינת, 'עקיפות', הצגת בורות מזויפת, השמצות, חבלות, הצתות וכיוצא באלה". שלא כמו צורות התנגדות ממוסדות יותר, זוהי צורה "לא פורמלית, לעתים סמויה, ממוקדת בעיקר בהישגים מידיים בשטח" ופוגעת במטרות גדולות יותר מ"מטרות ציבוריות וסימבוליות" (שם, עמ' 33). המטרה אינה שינוי פוליטי, אלא "כמעט תמיד הישרדות והמשכיות" (שם, עמ' 301). היא מקבלת כוח מההיתוך בין אינטרס עצמי להתנגדות; למשל: "כשאיכר מסתיר חלק מיבוליו, כדי להימנע מתשלום מסים, הוא דואג למזון שלו ובה בעת פוגע במאגרי התבואה של המדינה" (שם, עמ' 301). אף שעל פי רוב הפעולה היא אינדיבידואלית יותר מאשר קולקטיבית, הפרטים נעזרים לא אחת ב"רשתות של הבנה וניסיון מעשי" (שם, עמ' 300).

מספר חוקרים השתמשו ברעיון ההתנגדות היומיומית כדי לפרש את דרכי התנהלותם של חלק מנתמכי הסיוע הסוציאלי מול מערכות הרווחה, בעיקר באמצעות הפרה של חוקים. שתי דוגמאות ניתן למצוא אצל החוקרים האמריקנים, קתרין קינגפישר (Kingfisher, 1996) וג'ון גיליום (Gilliom, 2001). מחקרה של קינגפישר על נשים נתמכות רווחה במישגן זיהה שתי "אסטרטגיות להתמודדות עם קשיים בסיוע הסוציאלי" (שם, עמ' 38). ההתנגדות השכיחה והמתבקשת יותר מטבעה הייתה מניפולציה. מניפולציה יכולה להיות שקר, הסתרה או "ניהול רושם", העמדת פנים של בורות או התנהגות צייתנית, למשל. מספר נשים הצדיקו את התנגדותן בטענה שמערכת הרווחה כשלעצמה מעודדת רמייה. האסטרטגיה החלופית היתה "אמת מוגזמת", כלומר "משחק מוחצן לפי החוקים" (Kingfisher, 1996, p. 40). היא עשויה לכלול גם מאבק על מיצוי הזכויות או, בתדירות נמוכה יותר, מעקב אחר אלה שרואים בהן "רמאיות רווחה".⁷

גיליום כתב על אסטרטגיות ההישרדות עתיקות היומין שנקטו אימהות מעוטות הכנסה באזור האפלאצ'ים באוהיו (כגון שירותי ספָרות או מכירת חפצים), אסטרטגיות שרשויות הרווחה ומשטר הפיקוח הגדירו בלתי חוקיות (Gilliom, 2001, pp. 100, 112):

כשהן מסרבות להפסיק, לנוכח מאמץ ממשלתי מסיבי לעקוב אחריהן ולמנוע בעדן, נשים אלה דוחות, לעתים על ידי התחמקות, את הצווים הפוליטיים של המדינה וקוראות עליהם תיגר. אף שאותן אימהות מתמקדות בהישרדות, ולא בפוליטיקה, הן מעמידות בעליל אופוזיציה סימבולית וחומרית כבדת משקל לנוכח אוכפי המדיניות. [...] לדפוס התנגדות זה תוצאות ברורות: הטבות חומריות חיוניות; שימור מתחם אוטונומי לנוכח התלות הכלכלית ברווחה; תמיכה הדדית בין נשים החולקות זהות משותפת בהיותן אימהות; חתירה תחת משטר הפיקוח עצמו.

בבריטניה היה ביל ג'ורדן (Jordan, 1996, p. 157) התומך העיקרי בתזת "הונאת הביטוח הלאומי כהתנגדות יומיומית". הוא טען שהונאה מסוג זה מייצגת יותר מאשר "פעולה אינדיבידואלית מבודדת", מכיוון שברשתות הקשרים החברתיים של קהילות מוחלשות מתפתחת "תרבות של התנגדות [...] עם [...] פרקטיקות התנגדות יומיומית משלה כלפי מערכות האכיפה הרשמיות".⁸ התנגדות כזו, הוא אמר, מאפשרת "לעניים לפצות את עצמם במידת מה על הדרתם מקבלת "הטובין שקהילת הרוב נהנית מהם". באמצעות עבודה לא

7 ההתנגדות היומיומית של אנשים בעוני במסגרת מערכת החוק אופיינה במספר מחקרים חברתיים-משפטיים (את סיכומם וכן ביקורת עליהם ניתן למצוא ב-McCann & March, 1996).

8 בהקשר הישראלי ניתן למצוא טענות דומות אצל רגב-מסלם ואצל זיו: רגב-מסלם, ש' (2017). אזרחות אימהית: הונאת רווחה של נשים עניות בישראל כאקט פוליטי. בתוך ר' ברייר-גארב, ד' אולמרט, א' קזין וי' תירוש (עורכות), קפיטליזם ומגדר: סוגיות פמיניסטיות בתרבות השוק (עמ' 106-123). תל אביב: הוצאת מכון ון ליר והקיבוץ המאוחד. זיו, נ' (2005). אי ציות, התנגדות וייצוג אנשים החיים בעוני: המקרה של פלישות לדיר הצ'יבורי. דין ודברים, א, 115-152 (הערה של מק"נ).

מדווחת "אנשים עניים משיבים מלחמה" כנגד דרישותיה האדמיניסטרטיביות הדכאניות של מערכת הביטחון הסוציאלי (Jordan & Redley, 1994, p. 172). הם מפרשים את החוקים – בערמוניות מבריקה לעתים – "בדרך המאפשרת להם מרחב תמרון בניהול משאביהם" (Jordan, 1993; Jordan et al., 1992). "פרקטיקות ההתנגדות ושיח העימות" שלהם מייצגים גם "ניסיונות לזכות באוטונומיה ובתחושת ערך כבוד" (Jordan, 1993, p. 216).

מהצד האחר שואל הארטלי דין בנוגע לקיומה של "תרבות התנגדות". במחקרו שבחן 35 מקרי רמאות בקרב נתמכי ביטוח לאומי הוא מצא שבעה "שמבחינתם הייתה ההנאה, במובן מסוים, פעולה חתרנית מודעת כתגובה לתחושת דיכוי", אבל הם לא היו "טיפוסים רדיקליים במיוחד" (Dean & Melrose, 1997, p. 108). ברוב המקרים עדיין הייתה להם זיקה הדוקה למוסר העבודה (Dean, 1998; Dean & Melrose, 1996). מקדונלד (MacDonald, 1994, p. 526) מצא מחויבות דומה לעבודה בשכר בקרב אלה העוסקים בעבודות מזדמנות וב"חלטורות", ובה בעת כמהים "לשמר את הזהות העצמית ואת הכבוד העצמי שלהם":

אם המשיבים לקחו חלק בפעולות התנגדות, הייתה זו צורה שמרנית מאוד של התנגדות: רבים אכן הרגישו שמדינת הרווחה בגדה בציפיותיהם הלגיטימיות וראו בכך הצדקה להונאה, אבל דווקא לא שאפו לקרוא תיגר על המדינה, אלא לקבל עבודה "ראויה" ולהגיע לרמת חיים צנועה אבל הגונה (MacDonald & Marsh, 2002, p. 216).

למרות זאת, הוא הודה ש"בשכונות או באזורים המועטים, שאין בהם הזדמנויות תעסוקה בשוק העבודה הפורמלי, אסטרטגיות הישרדות חלופיות עשויות להפוך מפעולות התנגדות אקראיות לנורמה" (שם). בין אם תהליך זה אכן קורה ובין אם לאו, ניתן להבין ש"פעולות אקראיות של התנגדות" בדמות "אסטרטגיות הישרדות חלופיות" אכן קורות. עם זאת, כפי שציין סקוט (Scott, 1985), קשה לקבוע עד כמה פעולות שעיקרן הישרדות משקפות גם מניעים פוליטיים של התנגדות. ממצאים על טינה כלפי מערכת הביטחון הסוציאלי, הנתפסת כבלתי הוגנת בקרב רבים מאלה המבקשים "לעקוץ" אותה, מעידים על מידה כזו או אחרת של התנגדות, אף אם הישרדות עודנה המניע העיקרי (Dean & Taylor-Gooby, 1992; Rowlingson et al., 1997).

טינה שכזו מובילה מדי פעם לצורות התנגדות מאורגנות יותר ופוליטיות במובהק, כגון המחאה נגד החמרת הכפייה במערכת הקצבאות הבריטית (Rogers, 2002). כפי שהזכירו דין ומלרוז (Dean & Melrose, 1997), אצל אותם רדיקלים הרואים בהונאת הביטוח הלאומי התנגדות יומיומית עלול להיות גורם של רומנטיזציה או משאלת לב. לעומתם טען גיליאט (Gilliat, 2001), שאין אסטרטגיות התמודדות אלה מבטאות התנגדות אלא הסתגלות, המשמשת בסופו של דבר לשעתוק הסדר החברתי-הכלכלי הנוהג. במבט רחב יותר היו מספר חוקרים רדיקלים בתחום החברה והמשפט ספקנים בנוגע לחשיבות הפוליטית של "מעשי התנגדות זעירים" ו"מקרים בטלים בשישים של התמודדות והישרדות", המחוללים שינוי רק

לעתים רחוקות (Handler, 1992, p. 724; McCann & March, 1996, p. 223). כשמעשי ה"עקיצה" נכשלים, חוקרים אלה מפקפקים בכך שהם "צפויים לקדם תחושת ערך או כבוד ולעודד יכולת פעולה", כפי שנטען לעתים (McCann & March, 1996, p. 227).

עם זאת, שולית ככל שתהא חשיבותן במערך הפוליטי הרחב, פעולות של התנגדות יומיומית בהחלט קוראות תיגר על המשוואה המחברת עוני לפסיביות ולהעדר יכולת פעולה. הן מייצגות אמצעי המאפשר לאנשים בעוני להביע התנגדות למגבלות שמטיל עליהם הסדר החברתי-הכלכלי הנוהג ו"להחזיר" (get back at) לבעלי העוצמה, אף אם אינן מאתגרות במישרין את הסדר הקיים או את מבנה הכוח. מבנים רחבים של "הפוליטי", הנטועים בפמיניזם, ועיסוק פוקדיאני בתהליכי מיקרו של יחסי כוח, רואים חשיבות בפוליטיקה יחידנית או בהתנגדויות יומיומיות של יחידים, אף אם אין הן מניבות פעולות הנובעות מתפיסה פוליטית ואינן מצליחות להשיג מטרות פוליטיות (Leonard, 1997, p. 95; Mann,). יתר על כן, מבנים אלה מראים איך התנגדות יומיומית יכולה גם להתבטא ביתר בהירות ברמה הסימבולית-התרבותית, באמצעות שיח של עימות (Bleiker, 2003, p. 43). דוגמה לכך היא אנשים בעוני המתקוממים נגד תהליכי ההאחרה והנאבקים לשמר את תחושת העצמי. התקוממות זו מתוארת באוסף שירה המבוסס על פרויקט כתיבה יוצרת של אנשים בעוני. חלק מהשירים מציגים ביטויים נוגעים ללב של מאבק על כבוד עצמי לנוכח אדישות וזלזול (Prest, 2000). דוגמאות של שיח עימות בספרות מתארות גם איך התנגדות משולבת פעמים רבות עם הסתגלות לערכים השליטים (Broughton, 2003; Dean, 2003a).

להיחלץ מ- (Getting out)

את השילוב בין התנגדות להסתגלות ניתן למצוא לעתים בגישות כלפי **להיחלץ מעוני** (ראו תרשים 1 לעיל, הריבוע האישי-האסטרטגי). קינגפישר (Kingfisher, 1996, p. 27) מצאה במחקרה שנשים נתמכות קצבה נוטות להתנגד להנחה הרווחת ולפיה עבודה בשכר נמוך עדיפה על קצבאות. עם זאת, לאור אמונתן שחינוך הוא "קריטי כדי להסתדר בחיים", הן תמכו ב"מודלים סטנדרטיים של הישגים והצלחה". תעסוקה וחינוך נתפסים על פי רוב כנתיבי היציאה העיקריים מעוני. הפרטים משתמשים ביכולת הפעולה האסטרטגית שלהם כדי לפלס את דרכם בנתיבים אלה, אבל את הנתיבים עצמם מתווים גורמים מבניים ותרבותיים, העשויים לסייע במימוש יכולת הפעולה כמו גם להכשילו.

משחק הגומלין בין יכולת פעולה (סוכנות) למבנה, המעצב את מסלול העוני של הפרט, עומד בלב הכתיבה התיאורטית העכשווית על הדינמיקה של העוני (Leisering & Walker, p.). במלים אחרות, כניסה לעוני ויציאה ממנו הן תוצר של פעולות אינדיבידואליות (של אנשים בעוני ושלא בעוני) מזה ושל תהליכים כלכליים

והברתיים ומדיניות ממשלתית מזה. מסגרת תיאורטית זו מייצגת את אחת ההתפתחויות העכשוויות החשובות ביותר בהמשגה של עוני. התפתחות זו התאפשרה במדינות מסוימות דרך יצירת מאגרים של נתוני אורך, העוקבים לאורך זמן אחר אותם פרטים. סקרי פאנל אלה עוזרים לזהות את אלה שעוני בשבילם הוא גזר דין לטווח ארוך (ולכן הם חשופים במיוחד לתהליכי ההאחרה). בה בעת הסקרים מצביעים על שיעורים גבוהים של כניסה לעוני ויציאה ממנו בכל שנה במגוון מדינות מפותחות, כששיעור האנשים החיים בעוני לאורך זמן גבוה יותר מזה העולה ממדידות נקודתיות.⁹ התנועה אל מחוץ לעוני מקושרת על פי רוב עם שינויים במעמד התעסוקתי או בהכנסות, אף כי שיפור עמדה בשוק העבודה לא בהכרח סולל נתיב מילוט מהעוני (Heady, 1997; Jenkins & Rigg, 2001). בדרך כלל זהו שינוי קצר מועד, ואנשים יוצאים מעוני וחוזרים אליו בתדירות גבוהה, נתונים ב"גומייה" של דינמיקת עוני (Jenkins, 2000, p. 115). נראה שגומיית העוני אוהזת נשים ביתר שאת (Ruspini, 1998).

מחקר מסוג זה זכה לשבח כמעודד את התפיסה הציבורית של אנשים בעוני כסוכנים פעילים בחייהם (Vobrula, 2000). עם זאת, מחקרים אמפיריים על דינמיקות עוני הם כמותניים בדרך כלל, ומספקים תמונה כללית. חשובים ככל שיהיו, אין הם יכולים לספק תובנות בנוגע לדרכים שבהן דינמיקות אלה מייצגות את יכולת הפעולה של אנשים פרטיים או את המחיר שמאבק ההיחלצות מהעוני עלו לגבות מהם. אם כן, מפרספקטיבה של הבנת יכולת הפעולה והקשר שלה למבנה חברתי ולתרבות, מחקרים ברמת המיקרו חיוניים להשלמת התמונה שמציגים סקרים ארוכי טווח העוסקים בעוני ברמת המקרו.

שלא במפתיע, אנשים בעוני שונים זה מזה במידת יכולת הפעולה האסטרטגית שלהם (באמצעות חינוך או חיפוש עבודה, לדוגמה), שתכליתה לנסות להיחלץ מעוני או לעזור לילדיהם להיחלץ ממנו. יכולת פעולה אסטרטגית משקפת את המשאבים, האישיים והאחרים, שפרטים יכולים להיעזר בהם, את סביבתם החברתית והתרבותית ואת תפיסותיהם בנוגע להזדמנויות העומדות לרשותם ולמגבלות המבניות (והממוגדרות) הניצבות לפניהם (Duncan, 1999; Edin & Lein, 1996; Long et al., 2002). התצורה של אותם גורמים, שאנשים בעוני ניצבים מולם, עלולה לדכא את שאיפותיהם של מבוגרים וילדים כאחד ולהטביע אצלם תפיסה פטליסטית.¹⁰ פוליטיקאים מדברים על הצורך להתמודד עם אותו "עוני של שאיפות" (DSS, 1999, p. 45). ואולם המחקרים מראים שאנשים החיים בעוני אינם נעדרי שאיפות. לעתים הן ממוקדות בילדים ובחינוכם, כשהורים מפגינים נחישות

9 ראו למשל, Bradbury et al., 2001; DWP, 2003d; Kuchler & Goebel, 2003; Layte & Whelan, 2003; Whelan et al., 2000; וביחס לעוני קיצוני של ילדים, Adelman et al., 2003.

10 ראו, Adelman et al., 2003; Buhaenko et al., 2003; Ermisch et al., 2001; Layte et al., 2000; Ridge, 2000; Shropshire & Middleton, 1999; Vegeris & Perry, 2003; Yeandle et al., 2003

ומחפשים אסטרטגיות שיבטיחו שגורל ילדיהם לא ייחרץ לחיים של עוני.¹¹ עם זאת, לעתים אין סיכוייהם של ילדיהם להצליח במערכת החינוך גבוהים מספיק (אם כי המצב טוב יותר בחברות שוויוניות, כמו שוודיה למשל).

לחינוך יכולה להיות חשיבות גם מבחינת מבוגרים בעוני, הן בחיזוק תחושת יכולת הפעולה שלהם והן בהרחבת אפשרויות התעסוקה (Duncan, 1999; John et al., 2001). אין המחקר תומך בסטריאוטיפ של נתמכי רווחה פסיביים, השקועים עמוק ב"תרבות של תלות". לחלופין נראה שרובם משתוקקים למצוא עבודה בשכר, אם מיד ואם לאחר שהילדים יגדלו (כמו במקרה של אימהות יחידניות), וחלקם אף מתגברים על מכשולים כבדי משקל כדי לעשות זאת (Holloway et al., 1997; Mumford & Power, 2000). חיפוש עבודה עלול להיות ענין יקר ומדכדך. העיתונאית פולי טוינבי (Toynbee, 2003, p. 97), שניסתה להתקיים על שכר מינימום, גילתה ש"אנשים עניים נוסעים למרחקים שאינם יכולים להרשות לעצמם, ורודפים אחר עבודות שבאות והולכות על פי הגחמות של אנשים בלתי נראים שאותם לא פגשו מעולם". עורכיו של מחקר שהקיף את כלל האיחוד האירופי (Gallie et al., 2003, p. 28) טענו ש"המשאבים המוגבלים עקב העדר הכנסה שניתן להקדיש לחיפוש עבודה" מלמדים שהעוני עצמו הוא מכשול בתהליך חיפוש העבודה של מובטלים. עם זאת, מחקר שנערך בבריטניה (Walker & Shaw, 1998, p. 241) הראה ש"רובם הגדול של מבקשי הקצבאות שרויים במאבק נחוש ומתמשך למצוא עבודה", גם אם מיעוטם לעתים מיואשים מכדי להמשיך. במקרים מסוימים אנשים מביעים את מחויבותם באמצעות עבודות במשרה חלקית או התנדבות כשלבי ביניים בדרך לעבודה במשרה מלאה, במאבק ליצירת הכנסה מעבודה כעצמאים או באמצעות לימודים (Elam & Thomas, 1997; MacDonald 1996a, 1996b).

כשהמשאבים האישיים או האחרים מוגבלים והחסמים גבוהים, יכולת הפעולה האסטרטגית נחלשת. לפעמים משמעות המאמץ היומיומי להסתדר היא שהעתיד "מנוסח במונחים של שעות וימים יותר מאשר שנים" (Daly & Leonard, 2002, p. 117; Wardhaugh & Jones, 1999). ההתמודדות עשויה לשאוב את האנרגיה הנחוצה לחיפוש דרכי יציאה מהעוני. ככל שהקושי גדול, ניתן לצפות לפגיעה במצב הרוח ובביטחון העצמי, וככל שהפגיעה במצב הרוח ובביטחון העצמי גדלה, גדל הקושי להיחלץ מעוני באמצעות עבודה בשכר (Gallie et al., 2002; Marsh & Rowlingson, 2003). מצב הרוח והמוטיבציה לחפש דרכי יציאה מהעוני מתערערים לעתים קרובות מדי עקב בריאות פיסית ונפשית ירודה, וגם היא הופכת אצל רבים עוד מכשול לעבודה בשכר (Kasparova et al., 2003; Marsh et al., 2001). סיפורי החיים הטראומטיים של חלק מ"מחוסרי העבודה מרובי הבעיות והצרכים" יכולים להקשות אפילו על הגשמת השאיפה התעסוקתית הצנועה ביותר (Dean, 2003a, p. 441). אלימות

11 ראו (Daly & Leonard, 2002; Holloway et al., 1997; Jarrett & Jefferson, 2003; McKendrick et al., 2003b; Mumford & Power, 2003; Yeandle et al., 2003)

במשפחה יכולה אף היא לפגוע ביכולת הפעולה של נשים בעוני, בפרט כשבני הזוג מחבלים במאמצייהן להיחלץ מהמצב (Edin & Lein, 1996; Tolman & Raphael, 2000).

יתר על כן, נורמות תרבותיות ו"הצדקות מוסריות ממוגדרות", שהוזכרו קודם לכן, עשויות לגרום לאימהות מסוימות להשתמש ביכולת הפעולה שלהן דווקא כדי להימנע מחיפוש עבודה בשכר, כל עוד הן חשות שאחריותן העיקרית היא לטפל בילדיהן במשרה מלאה (Duncan & Edwards, 1999; Smith, 2002). נורמות כאלה עשויות להשפיע במיוחד על תפיסות בנוגע לתעסוקת אימהות בקהילות מיעוט אתני (Pettigrew, 2003). במקרים אחרים, ובאופן כללי יותר, החסמים המבניים (כמו מחסור בהזדמנויות תעסוקה מתאימות ובמסגרות טיפול בילדים וקשיי תחבורה) עלולים להיות גבוהים מדי. יש גם קהילות, כגון אלה שחקרה סינתיה דאנקן (Duncan, 1999) באזורים הכפריים של צפון אמריקה, שבהן עלולים מדרג נוקשה של מעמד וגזע ואינטרסים קשיחים לחסום כמעט לחלוטין את אפשרות היציאה מהעוני.

עבודה בשכר יכולה אמנם להיות נתיב היציאה העיקרי, אבל אין היא תרופת פלא. עבודה בשכר נמוך יכולה להביא בעקבותיה עוני, בעיקר אצל נשים (Bradshaw et al., 2003; Dickens & Ellwood, 2001). המעבר מהסתמכות על קצבאות לעבודה (לא יציבה, לעתים קרובות) עלול אף להחריף את העוני ולהגדיל את החובות. הסדרים כספיים מורכבים יותר עלולים להקשות על מעשה הלהטים המתמיד שמחייבת הכנסה נמוכה, כאשר השכר נמוך בהשוואה לקצבאות (Farrell & O'Connor, 2003). תנודתיות בהכנסה עקב שינויים תכופים במקורות ההכנסה העיקריים מקושרת עם עוני מתמשך וחמור בקרב ילדים (Adelman et al., 2003). אין זה מפתיע אפוא שלעתים אנשים רואים בעבודה בשכר סיכון גדול מדי (Mumford & Power, 2003; Walker & Shaw, 1998). עם זאת, היתרונות הפסיכולוגיים שעבודה בשכר נושאת עמה מעודדים חלק מהם לא לוותר, גם אם בהשוואה לחיים על קצבה חלה הרעה במצבם (Farrell & O'Connor, 2003, p. 61).

אימהות יחידניות העובדות בשכר נדרשות להתמודד עם המשימה המורכבת של מציאת איזונים, המערימה גם היא קשיים על יכולתן להסתדר (Holloway et al., 1997; Kemmer et al., 2001; Mason, 2003). במקרים מסוימים איזונים אלה נוגעים לקונפליקט בין עבודה בשכר להתפנות לחינוך הילדים. מחקרים הראו איך הקונפליקט הזה עלול לייצר אצלן מתח ו"לשתות" את זמנן (Standing, 1999). יתרה מזאת, המאמצים להיחלץ מעוני באמצעות עבודה בשכר עלולים לחבל בניסיוןן לעזור לילדים בשיפור יכולות הלימוד שלהם (Newman & Chin, 2003). אם כן, יכולת פעולה אסטרטגית של אימהות יחידניות, שתכליתה להיחלץ מהעוני, עשויה להשליך לטווח ארוך על יכולתם של ילדיהן להיחלץ מעוני או להימנע ממנו בכלל. זוהי דוגמה אחת ליכולת הפעולה האסטרטגית האישית שאנשים בעוני נוקטים בתוך ההקשר של המגבלות המבניות, התרבותיות ותלויות-המדיניות שהם נתונים בהן וההזדמנויות (המוגבלות יותר) העומדות לפניהם.

להתארגן (Getting Organized)

ההקשר המבני והתרבותי משפיע גם על ההזדמנות לממש יכולת פעולה אסטרטגית קולקטיבית (ראו תרשים 1, הריבוע הפוליטי/אזרחי-האסטרטגי). סקרי מקרו הראו שעוני ומחסור נוטים להתקשר לרמות נמוכות יותר של מעורבות פוליטית ואזרחית ופעילות קולקטיבית, בהשוואה לכלל האוכלוסייה (Attwood et al., 2003; Verba et al., 1993). מציאות זו בד בבד עם תהליכי ההאחרה יכולים לתרום לתדמית ה"עניים" כנעדרי "יכולת פעולה פוליטית ואקטיביסטית" (Goode & Maskovsky, 2001, p. 14). בה בעת לימדו עדויות ברמת המיקרו של קהילות מוחלשות מסוימות איך חלק מחבריהן דווקא "מתארגנים" ופועלים כאזרחים, חרף המכשולים הרבים הניצבים לפניהם. פעולות כאלה יכולות ללבוש צורה של עזרה עצמית קולקטיבית (המייצגת לעתים עוד צורות של יכולת הפעולה "להסדר") או של פעולות פוליטיות ישירות יותר, כאשר לא אחת יש חפיפה ביניהן. נפוצה פחות, אם כי לא בלתי מוכרת, היא הפעולה הפוליטית מעבר לתחום הקהילות המקומיות. לפני שנבחן מספר עדויות על יכולת פעולה קולקטיבית שכזו, חשוב שנהיה מודעים תחילה לאילוצים הממשיים שהיא נתונה בהם.

המגבלות המקשות על התארגנות

סובייקטיביות וזהות: אחת המגבלות הבסיסיות ביותר נוגעת לסובייקטיביות ולזהות, "הדרך שבה אנשים מבינים את חוויותיהם ומתארים אותן [...] ותחושת הקיום והשייכות שלהם", המהוות גורמי מפתח בפרדיגמת הרווחה החדשה, שהוזכרה לעיל (Williams & Popay, 1999, p. 179). תשומת לב לסובייקטיביות ולזהות מאפשרת מורכבות וגמישות רבות יותר מאשר הקטגוריות החברתיות הקשיחות, החד משמעיות, כגון "העניים" או "נתמכי הרווחה" (Taylor, 1998; Williams, 1998). למרות זאת, קטגוריות חברתיות עשויות לחלחל לתוך הסובייקטיביות והזהות, וכשהן מתקבלות, הן יכולות לספק בסיס ל"זהות קטגורית", כלומר לתחושות שייכות או דמיון לאחרים בסביבה, התורמות לתחושת זהות קולקטיבית (Taylor, 1998, p. 340). למשל: קטגוריה כמו "אדם עם מוגבלות" עלולה לסווג ולעתים אף להכתיב, אבל יכולה גם להניח בסיס להזדהות קולקטיבית חיובית. זהות קטגורית, בתורה, תורמת ל"זהות אונטולוגית" או לתחושת העצמי או ההויה הייחודיות של האדם (Taylor, 1998).

שני מרכיבי הזהות הקשורים זה בזה, יחד עם סובייקטיביות, הם גורמי מפתח בהתפתחותה של יכולת פעולה פוליטית (Hunter, 2003). דרך הבנתם של אנשים את מצבם מעצבת את תגובתם אליו (Chamberlayne & Rustin, 1999). יכולת פעולה פוליטית דורשת מידה של "ערך עצמי – תחושה ברורה של אדם בדבר זהותו הנפרדת וביטחון בהיותו ראוי לקחת חלק בחיים הפוליטיים" (James, 1992, p. 60). יכולת פעולה פוליטית קולקטיבית וניסוח דרישות פוליטיות קולקטיביות מצריכים גם תחושה של זהות קטגורית משותפת עם אחרים הנמצאים בעמדה דומה.

החוויה של עוני ושל תהליכי האחרה פוגעת לעתים קרובות בזהות (האונטולוגית והקטגורית) ובסובייקטיביות. באשר לסובייקטיביות, מכיוון שהפוליטיקאים והתקשורת מלבישים בדרך כלל את בעיית העוני במלבוש אינדיבידואלי ומציגים אותה כאשמת "העניים", אין זה מפתיע למצוא אנשים בעוני הרואים את מצבם במונחים אינדיבידואליים, לעתים תוך האשמת עצמם, ומחפשים אחר פתרונות פרטניים ולא קולקטיביים (Dean, 2003a; Lyon-Callo, 2001). זה רווח במיוחד במדינות רווחה ליברליות דוברות אנגלית שבהן נפוצים הסברים פופולריים לעוני "המאשימים את האינדיבידואל" (van Oorschoot & Halman, 2000, p. 12). כאשר לנוכח בעיות הנראות לא פתירות חשים ייאוש, חוסר אונים, שזוהי גֵרַת גורל, מתקשים להאמין ששינוי אמיתי אפשרי, ויכולת הפעולה מצטמצמת ל"להסדר" (Buhaenko et al., 2003; Gilliat, 2001; Policy Action Team 9, 1999). שלא במפתיע, תחושת חוללות פוליטית (political efficacy), שיש לה חשיבות בהשתתפות פוליטית, חלשה יותר בדרך כלל בקרב קבוצות עניות יותר ומשכילות פחות ובשכונות העניות ביותר (Cohen & Dawson, 1993; Perry et al., 1992). עם זאת טען מחקר אמריקני שלא בהכרח יש בכך כדי להעיד על אי אמונתו של אדם ביכולותיו הפוליטיות האישיות; לחלופין ניתן לראות בכך שיקוף של חוויית מפגש שלילית עם מוסדות הרווחה, המשרה חוסר ביטחון בנוגע למידת היענותם של מוסדות פוליטיים בכלל (Soss, 1999).

מלבד זאת, מספר גורמים הקשורים זה בזה פועלים נגד התפתחותה של זהות קטגורית משותפת בקרב אנשים בעוני. ראשית, ייתכן ש"עני" אף אינו חלק מהזהות האינדיבידואלית של אדם או שהוא בולט פחות ממרכיבי זהות, כגון מגדר, אתניות או גיל. עוני מייצג מצב חברתי-כלכלי יותר מאשר אפיון של הגדרה אישית (Warah, 2000). הקטגוריה "עני", שבעלי כוח בחברה (פוליטיקאים, אנשי מקצוע, אנשי תקשורת, חוקרים) משייכים אליה פרטים מסוימים, מטשטשת את הסובייקטיביות ואת הזהות של פרטים אלה (Beresford & Croft, 1995; Taylor, 1998). לפי דוח שנכתב על פרויקט שמטרתו פיתוח שותפויות בין אנשים בעוני לבין חוקרים, אין הראשונים "רוצים להיראות רק בהקשר של עניים" (ATD Fourth World, 1996, p. 60).

כל עוד "עני" נתפס כמרכיב בזהות האינדיבידואלית, על רקע המשמעויות השליליות של המלה, נראה שאיש לא ירצה לאמץ תואר זה בפומבי. יש מחקר מצומצם העוסק ישירות בנושא זה מפרספקטיבה של זהות. עם זאת, מחקר שהתמקד בבית תמחוי בניו יורק ניתח איך הבנו הסועדים את זהותם העצמית, כשדיברו על ה"עניים" בדרך שהבחינה בינם לבין הנמנים עם קטגוריה זו (Cohen, 1999).

שנית, שיוך לקטגוריה כמו "עניים" לא בהכרח מתורגם לתחושה של זהות קטגורית קולקטיבית (Jenkins, 1996). אחת הסיבות במקרה זה היא טבעה ההטרוגני והמפוצל יותר ויותר של הקבוצה המוגדרת כך, בד בבד עם דינמיקות העוני שדנו בהן קודם לכן. אם אכן יש קבוצה קבועה (למדי) או מבוססת היטב של אנשים בעוני, "מה שהם חולקים ומה שמגדיר

אותם כמעמד הוא המצוקה הכלכלית שאותה משמרים הסטטיסטיקה וחיי היומיום" (Coole, 1996, p. 21). אייריס יאנג (Young, 1994, 2000, p. 100) אמרה שרעיון ה"סדרתיות" (seriality) של סארטר, גרסה רפה של קולקטיביות בהשוואה לקבוצה החולקת זהות, מסייע להשרות תחושת "מיקום מבני המכשיר את יכולת הפעולה של סוכנים חברתיים בלי לכונן את הזהויות שלהם" או להניח איכויות משותפות. במלים אחרות, סדרתיות מצביעה על מצב משותף, אך לא על זהות או על תכונות משותפות. כך אנשים בעוני יכולים ליצור קולקטיביות סדרתית, בלי לחלוק כל מכנה משותף מלבד העוני והתגובות החברתיות כלפיו.

העדר זהות קטגורית קולקטיבית כ"עניים" משקף גם את הרתיעה הרווחת מהזדהות עם תווית זו. במחקר על **עוני כניסיון חיים** הוצגה תופעה זו כאחד ההסברים לכך שרבים מהאנשים בעוני לא לוקחים חלק במאבקים נגד העוני (Beresford et al., 1999). לעובדים קהילתיים מהודו נאמר בגלגו ש"אף אחד לא רוצה להתייצב ולומר 'אני עני ואני אלהם על זכויותי יחד עם עניים אחרים'. יש תחושת אשמה בלהיות עני". להבדיל, "קבוצות כמו הומוסקסואלים ואנשים עם מוגבלויות פיסיות [...] היו גאים לצעוד יחדיו ולהזדהות זה עם זה" (Thekaekara & Thekaekara, 1994, p. 21). קבוצות מעין אלה (או לפחות חלק מחבריהן) הצליחו להפוך קטגוריה שייחוסה שלילי לזהות קטגורית הזוכה לקבלה חברתית, כבסיס לפוליטיקה של הכרה בשונות שלהם עצמם (Young, 1990).

אין התמרה מסוג זה זמינה לאנשים בעוני, שרובם המכריע היו מעדיפים להיות לא עניים. "עני" משמעו אדם מוכתם חברתית בשל מחסור במשאבים חומריים. אין מחסור מעין זה מכונן בסיס מוצק לזהות משותפת. "גאה להיות עני" הוא לא דגל שרבים היו ששים לצעוד תחתיו. אין זה מפתיע אפוא שעוני בדרך כלל לא מכונן זהות קטגורית בולטת לאלה השרויים בו. קשה לארגן פעולה קולקטיבית ללא הזדהות משותפת.

עם זאת, יש זהויות קטגוריות אחרות, כגון אימהות (יחידניות), גמלאים או תושבים מקומיים, היכולות להציב בסיס לפעולה קולקטיבית בקרב אנשים בעוני (Naples, 1998; Waters, 1999). חשיבותה של כל זהות ייחודית תשתנה לפי המצב. עם זאת, כל עוד הפעולה אמורה להתמקד בעוני, יש סכנה שהתארגנות סביב זהויות ייחודיות הקשורות לעוני רק תעצים את הפיצול בין קבוצות הנמצאות בתחרות על משאבים (Beresford et al., 1999). אחת הדרכים שבהן אנשים מנסים לפעמים לנתק את עצמם מכתם העוני היא להאחיר (to other) את אלה הנתפסים "ראויים" פחות מהם עצמם (Broughton, 2003; Dundee Anti-Poverty Forum, 2003).

חסמים להתארגנות: טענתי שההימנעות מהזדהות עם העוני על הכתם שדבק בו מעמידה את המכשול הבסיסי ביותר להתארגנות. זאת ועוד, אנשים בעוני מתמודדים עם מספר חסמים מעשיים. חוקרי מדע המדינה מדגישים את חשיבות המשאבים להשתתפות פוליטית, ובראשם "עושר חומרי, חינוך ומיומנויות" (Parry et al., 1992, p. 64). במחקרם רחב ההיקף על השתתפות פוליטית בארצות הברית זיהו רובה ועמיתים (Verba et al., 1995, p. 288) את

"ריבוד המשאבים לאורך הצירים של שסעים סוציו-אקונומיים ותלמים דמוגרפיים אחרים כהסבר העיקרי לאי-שוויון בהשתתפות".

המאבק היומיומי להישרדות, העלול, כפי שראינו, לשאוב את כוחותיהם של אנשים ואת בריאותם, מכלה את המשאבים האישיים הנחוצים לפעולה קולקטיבית (ATD Fourth World, 2000a; CoPPP, 2000). אין ספק ש"כל מה שמחליש אדם, אם מסיבות אישיות ואם בשל מגוריו בשכונת מצוקה – תחבורה גרועה, מחסור בכסף, העדר בטחון אישי, סביבה מדכאת, העדר שירותים נחוצים, היותו תקוע בבית – מוסיף על קשייו להשתתף בפעילויות קבוצתיות (Chanan, 1992, p. 85). מלבד זאת, חסמים מוסדיים, פוליטיים ותרבותיים מקשים על פעולה קולקטיבית של אלה שאין להם משאבים פוליטיים מלכתחילה (Policy Action Team 9, 1999).

התגברות על המגבלות

עם זאת, ראוי לציין את המידה שבה מיעוטם של האנשים החיים בעוני אכן מתגברים על מכשולים וחסמים כדי "להתארגן" ולנסות לחולל שינוי, גם אם לא בהכרח תחת הדגל של עוני. עצם תהליך ההתאגדות באופן זה עשוי להשפיע על הסובייקטיביות ועל הזהות בדרך שמפתחת את יכולת הפעולה הפוליטית ומחזקת אותה (Buhaenko et al., 2003). כעת נתבונן בפעילויות עזרה עצמית קולקטיביות ובפעולות פוליטיות מפורשות יותר – אף שבפעולת ההפרדה לא תמיד ברורה – ולאחר מכן נבחן את האופי הממוגדר של פעילויות אלה.

עזרה עצמית קולקטיבית: ראינו שכדי "להסדר", יש להשתמש לעתים במשאבים חברתיים או ברשתות חברתיות לא פורמליות. רשתות מעין אלה יכולות לספק קרקע פורייה לצמיחתן של צורות עזרה עצמית קולקטיבית מאורגנות יותר; אלה, בתורן, מחזקות את המשאבים החברתיים הנגישים לאנשים בעוני (Hyatt, 2001; Silburn et al., 1999). מחקר אמריקני על "פעילות קהילתית מקומית" הגדיר אותה כ"כל מאמץ ציבורי או ציבורי-למחצה, המערב השתתפות התנדבותית פעילה של תושבים והמכוון לצורכיהם של האנשים החיים באזור הרלוונטי" (Chanan, 1992, p. 3). אף שרק מעטים מהנחקרים השתתפו באופן פעיל, הדגיש המחקר את "התפקיד החיוני (ששיחקו) בשיפור התנאים באזורים מוחלשים", תפקיד שהיה נכבד אף יותר, אילו הוקצו משאבים רבים יותר (שם, עמ' 140). משאבים לפיתוח קהילתי במיוחד עשויים להיות בעלי ערך (Henderson & Salmon, 2001; SCCD, 2001). בדרך כלל הפעילויות מתמקדות בצורכיהם של ילדים וצעירים, בהעדר שירותים מקומיים לתושבים, בבעיות סביבתיות ובחובות.

בדומה, מחקרים מקומיים מעידים על חשיבותן ועל עוצמתן של פעילויות עזרה עצמית קולקטיביות באזורים מוחלשים (Buhaenko et al., 2003; Lupton, 2003a; Mumford &)

(Power, 2003). לפי דוח של תוכנית מחקר בריטית (Forrest & Kearns, 1999, p. 13), "כל המחקרים מדגישים את העמידות לנוכח קשיים, את המחויבות הנרחבת לפעילויות קהילתיות, את חשיבותן של עזרה הדדית ושל רשתות תמיכה שכונתיות ואת האמונה ששינוי יושג רק דרך מעורבותם של התושבים עצמם". פעילויות עזרה עצמית קולקטיביות ממלאות תפקיד מפתח באסטרטגיות ההישרדות של אנשים בעוני ברחבי העולם כולו (Castells, 1997;) (UNDP, 1997). בעוד היקפן של הפעילויות וטבען משתנים בתוך חברות וביניהן, במקומות שבהם הן משגשגות יש להן חשיבות שאין להמעית בערכה כביטוי של יכולת פעולה קולקטיבית ואזרחות פעילה (Policy Action Team 9, 1999). יתר על כן, פעילויות מעין אלה יכולות להיות מקפצה למעורבות גם בזרם המרכזי הכלכלי או הפוליטי (Burns & Taylor, 1998).

פעולה פוליטית: אף שבדרך כלל רמות הפעילות הפוליטית נמוכות יחסית בקרב אנשים בעוני, מצא מחקר אמריקני רחב היקף ש"מרגע שהם פעילים, הם עושים לא פחות מאחרים" ובהחלט נוטים להקדיש למאבקים יותר מזמנם (Verba et al., 1993, p. 309). ניתוח של סקר בריטי (Parry et al., 1992) העלה שבניגוד למה שניתן היה להסיק על פי המשאבים הפוליטיים (כגון חינוך) הזמינים לשתי הקבוצות, שיעור ההשתתפות הפוליטית של מובטלים או אלה שאינם פעילים כלכלית גבוה בהשוואה למועסקים. כפי שכבר צוין, הפעילויות הפוליטיות הקולקטיביות של אנשים בעוני לא בהכרח מתמקדות בעוני ולא פועלות תחת דגל העוני. עם זאת, יש דוגמאות להתארגנות קולקטיבית סביב עוני או נושאי זכויות רווחה.

אף שפעולה מסוג זה עוברת לעתים מתחת לרדאר הפוליטי, ניתן למצוא כאלה. לדוגמה: בשנות ה-60 של המאה ה-20 התאגדו בארצות הברית אנשים רבים בעוני תחת **הארגון הארצי לזכויות רווחה** (National Welfare Rights Organization-NWRO). מאז שנות ה-80 וה-90 נצפתה תחייה של זכויות רווחה ומאבקים נגד עוני ושכר נמוך (Kingfisher, 1996; Waters, 1999). דוגמה לכך היא **איגוד זכויות הרווחה של קנזינגטון** (Kensington Welfare Rights Union), "ארגון חברים של אנשים עניים וחסרי דיור שבתוכניתו כלולות התארגנויות מבוססות-שכונה, שמטרתן לעסוק בצרכים מקומיים, והתארגנויות ארציות, ואפילו בינלאומיות, שתכליתן לעסוק במבנים הפוליטיים והכלכליים שהם מקורם של צרכים אלה" (Baptist & Briker-Jenkins, 2002, p. 204). האיגוד ארגן מאבקים של פעולה ישירה לצד מצעדים ומפגשים ארציים ובינלאומיים, ואף יזם "מאבק על זכויות האדם הכלכליות של האנשים העניים". המתקפה על זכויות הרווחה בארצות הברית בשנות ה-90 עוררה גם "מאבק ארצי למען משרות והבטחת הכנסה", שנועד להיות קול ישיר לאנשים בעוני, כדי לקדם מהלכי מדיניות פרוגרסיביים יותר נגד עוני.

לעתים באורח פרדוקסלי אותם הגורמים המגבילים השתתפות פוליטית יכולים הם עצמם לדרבן לפעולה (אינדיבידואלית או קולקטיבית). כנגד התפיסה הרווחת מצא מחקר בניו יורק ש"דווקא אצל אלה שחיו בנסיבות הכלכליות הנואשות ביותר הייתה סבירות **גבוהה יותר**

להשתתפות פוליטית. [...] תשובות איכותניות [...] מתארות איך החיים בצל עוני מחפיר ונסיבות מייאשות עשויים לגייס אנשים לפעולה" (Lawless & Fox, 2001, p. 327), ההדגשה במקור). עצם הזלזול המאפיין את תהליך ההאחרה עשוי, לפי אקסל הונת (Honneth, 1995, pp. 138-139; 2003), "להפוך לתמריץ המניע מאבק להכרה", בהנחה ש"יש אמצעים להקים תנועה חברתית". אפילו בהעדר תנועה חברתית היו אנשים בעוני שניצלו את ההזדמנות שפתחו לפנייהם ארגוני מתנדבים כדי לצאת בגלוי נגד גישות מזלזלות ויחס לא מכבד (ATD Fourth World, 2000a; CoPPP, 2000; Russel, 1996).

פעולה ממוגדרת: עוני הוא תופעה ממוגדרת; זהו על פי רוב טבעה של הפעילות הקולקטיבית על סוגיה השונים שתוארה כאן. נשים היו אלה שהחלו את המאבק שהוביל ל-NWRO, אם כי מהרגע שהארגון התמסד, נעשו הגברים דומיננטים יותר (Naples, 1998). זהו דפוס טיפוסי למדי גם בפעילות קהילתית (Chanan, 1992). למרות זאת המשיכו נשים אמריקניות לעמוד בלבם של מאבקים על זכויות רווחה, ממסגרות בהדרגה את "הרווחה כעניין מגדרי כמו גם כלכלי" (Abramovitz, 2002, p. 172).

מכל מקום, ברמה הקהילתית מתבטא אופיין המגדרי של פעולות קולקטיביות בקרב אנשים בעוני באופן המפורש ביותר. מחקרים במגוון מדינות מצאו בעקיבות ש"נשים הן לעתים קרובות כוח מניע בפעולה מקומית" (Chanan, 1992, p. 86; McCoy, 2000). מחקרה של ננסי נייפלס (Naples, 1998, p. 3) על "אימהות אקטיביסטיות" – שבה "תפקיד האימהות מתרחב כדי להכיל את האקטיביזם הקהילתי – הדגיש איך נשים ממצבות עצמן, הן כפעילות בתשלום והן כמתנדבות, "כדמויות מפתח בהישרדות המתמשכת של קהילותיהן". סוזן היאט (Hyatt, 1992, p. 95) טבעה את המונח "אקטיביזם אקראי" כדי לתאר את התהליך שדרכו נשים ממעמד הפועלים, "אשר בעבר לא ראו עצמן 'פוליטיות' בשום אופן, הפכות סוכנות המקדמות שינוי חברתי". היא הציעה להבין אקטיביזם כזה כמודל של אזרחות פעילה (ראו גם Lister, 2003).

סיכום

במאמר זה ביקשתי לטעון בדבר חשיבות המשגה של יכולת פעולה בהקשר של עוני – מהרמה היומיומית של "להסדר" ועד לרמה האסטרטגית יותר של "להתארגן". במאמר צוטט מגוון רחב של חומרים אמפיריים, כדי להדגים איך אנשים החיים בעוני משמשים שחקנים פעילים בחייהם שלהם, אם כי מוגבלים בידי מכשולים מבניים ותרבותיים דכאניים וקשים להתמודדות, שהם עצמם תוצר של יכולת הפעולה (סוכנות) של אחרים. מערכת יחסים זו בין יכולת פעולה (סוכנות) למבנה מרכזית בהמשגה העכשווית של עוני כתהליך דינמי יותר ולא כמצב קבוע. היא יכולה לשמש גם למסגור גישת היכולות (capabilities) של סן, המתמקדת ביכולת הפעולה.

לקח מרכזי בתחום המדיניות שהעלו מחקרים שבחנו עוני כתופעה דינמית הוא שיש להדגיש יותר את זיהוי נקודות המפתח להתערבות, שיאפשרו לאנשים להיחלץ מעוני או ימנעו בעדם מליפול לתוכו (Leisering & Leibfried, 1999; Leisering & Walker, 1998). עם זאת, כאשר גישה זו משמשת כדי להצדיק ביטול של תמיכה פיננסית באנשים מחוסרי עבודה, כפי שנעשה בארצות הברית, התוצאות עלולות להיות פוגעניות (Albelda & Withorn, 2002). על כל מדיניות להתייחס תחילה לגורמים מבניים מכריעים ולהשלכותיהם, ובה בעת לפעול כדי לעזור לפרטים למצוא את דרכם בנתיבי ההתקדמות הפתוחים לפנייהם ולחזק את מגוון המשאבים שהם יכולים להיעזר בהם במאבקם היומיומי להסתדר (Hills, 2002; Williams & Windebank, 2003).

מקורות

- Abramovitz, M. (2002). Learning from the history of poor and working class women's activism. In R. Albelda & A. Withorn (Eds.), *Lost ground* (pp.78-163). Cambridge, Mass.: South End Press.
- Adelman, L., Middleton, S., & Ashworth, K. (2003). *Britain's poorest children*. London: Save the Children.
- Albelda, R. & Withorn, A. (Eds.). (2002). *Lost ground*. Cambridge, Mass.: South End Press.
- Anderson, D. (n.d). *The unmentionable face of poverty in the nineties*. London: Social Affairs Unit.
- ATD Fourth World (1991). *The Wresinski approach: The poorest – Partners in democracy*. Paris: Fourth World Publications.
- ATD Fourth World (1996). *Talk with us, not at us*. London: ATD Fourth World.
- ATD Fourth World (2000). *Participation works*. London: ATD Fourth World.
- Attwood, C., Singh, G., Prime, D., & Creasey, R. (2001). *Home office citizenship survey*. London: Home Office .
- Baptist, W. & Briker-Jenkins, M. (2002). A view from the bottom: Poor people and their allies respond to welfare reform. In R. Albelda & A. Withorn (Eds.), *Lost ground* (pp.195-210). Cambridge, Mass.: South End Press.

- Beall, J. (2002). Living in the present, investing in the future. In T. Lloyd-Jones & C. Rakodi (Eds.), *Urban livelihoods: A people-centred approach to reducing poverty* (pp.71-87). London: Routledge .
- Bebbington, A. (1999). Capitals and capabilities: A framework for analyzing peasant viability, rural livelihoods and poverty. *World Development*, 27(12), 2021-2044.
- Beck, U. & Beck-Gernsheim, E. (2002). *Individualization*. London: Sage.
- Beresford, P. & Croft, S. (1995). 'It's our problem too': Challenging the exclusion of poor people from poverty discourse. *Critical Social Policy*, 44/45, 75-95.
- Bleiker, R. (2003). Discourse and human agency. *Contemporary Political Theory*, 2, 25-47.
- Bordieau, P. (1999). *The weight of the world*. Cambridge: Polity.
- Bradshaw, J., Finch, N., Kemp, P. A., Mayhew, E., & Williams, J. (2003). *Gender and poverty in Britain*. Manchester: EOC .
- Broughton, C. (2003). Reforming poor women. *Qualitative Sociology*, 26(1), 35-51.
- Buchanan, J. & Young, L. (2000). Examining the relationship between material conditions, long-term problematic drug misuse and social exclusion. In J. Bradshaw & R. Sainsbury (Eds.), *Experiencing poverty* (pp. 120-143). Aldershot: Ashgate.
- Buck, N., Gordon, I., Hall, P., Harloe, M., & Kleinman, M. (2002). *Working capital: Life and labour in contemporary London*. London/New York: Routledge .
- Buhaenko, H., Flower, C., & Smith, S. (2003). *Fifty voices are better than one: combating social exclusion and gender stereotyping in Gllideg, in the South Wales Velleys*. Cardiff: Gellideg Foundation Group/Oxfam GB.
- Burns, T. R. (1994). Two conceptions of human agency. In P. Sztompka (Ed.), *Agency and structure* (pp. 197-251). Reading: Gordon and Breach.
- Castells, M. (1997). *The power of identity*. Oxford: Blackwell Publishers.

- Chambrelyne P. & Rustin, M. (1999). *From biography to social policy*. London: Centre for Biography in Social Policy .
- Chambres, R. (1997). *Whose reality counts?* London: Intermediate Technology Publications.
- Chambres, R. & Conway, G. (1992). Sustainable rural livelihoods. *IDS Discussion Paper, 296*. Brighton: IDS.
- Chanan, G. (1992). Out of the shadows: *Local community action and the European community*. Dublin: European Foundation for the Improvement of Living and Working Conditions .
- Christie, I., Harrison, M., Hitchman, C., & Lang, T. (2002). *Inconvenience food: The struggle to eat well on a low income*. London: Demos.
- Cohen, J. R. (1997). Poverty: Talk, identity and action. *Qualitative Inquiry, 3*(1), 71-92.
- Cohen, C. J. & Dawson, M. C. (1993). Neighbourhood poverty and African-American politics. *American Political Science Review, 87*(2), 286-302.
- CoPPP (2000). *Listen hear: The right to be heard*. Bristol: Policy Press.
- Brocklesby, M. & Fisher, E. (2003). Sustainable livelihoods and community development. *Community Development Journal, 38*(3), 185-198 .
- Cook, D. (1997). *Poverty, crime and punishment*. London: CPAG.
- Coole, D. (1996). Is class a difference that makes a difference? *Radical Philosophy, 77*, 17-25.
- Craine, S. (1997). The 'black magic roundabout': Cyclical transitions, social exclusion and alternative careers. In R. MacDonald (Ed.), *Youth, the 'underclass' and social exclusion* (pp. 130-155). London: Routledge .
- Daly, M. & Leonard, M. (2002). *Against all odds: Family life on a low income in Ireland*. Dublin: Institute of Public Administration/Combat Poverty Agency .
- Davies, N. (1998). *Dark heart: The shocking truth about hidden Britain*. London: Mental Health Foundation.
- Davis, A. & Hill, P. (2001). *Poverty, social exclusion and mental health*. London: Mental Health Foundation.

- Deacon, A. (2002). *Perspectives on welfare*. Buckingham/Philadelphia: Open University Press .
- Deacon, A. & Mann, K. (1999). Agency, modernity and social policy. *Journal of Social Policy*, 28(3), 413-35.
- Dean, H. (1998). Benefit fraud and citizenship. In P. Taylor-Gooby (Ed.), *Choice and public policy: The limits to welfare markets* (pp.183-201). Basingstoke: Macmillan.
- Dean, H. (2003). Re-conceptualising welfare-to-work for people with multiple problems and needs. *Journal of Social Policy*, 32(3), 441-459.
- Dean, H. & Melrose, M. (1996). Unravelling citizenship: The significance of social security benefit fraud. *Critical Social Policy*, 16(3), 3-31.
- Dean, H. & Melrose, M. (1997). Manageable discord: Fraud and resistance in the social security system. *Social Policy & Administration*, 31(2), 103-118.
- Dean, H. & Shah, A. (2002). Insecure families and low-paying labour markets. *Journal of Social Policy*, 31(1), 61-80.
- Dewilde, C. (2003). A life-course perspective on social exclusion and poverty. *British Journal of Sociology*, 54(1), 109-128.
- Dickens, R. & Ellwood, D. (2001). Welfare to work: Poverty in Britain and the US. *New Economy*, 8(2), 98-103.
- Duncan, C. M. (1999). *Worlds apart: Why poverty persists in rural America*. New Haven/London: Yale University Press.
- Duncan, S. & Edwards, R. (1999). *Lone mothers, paid work and gendered moral rationalities*. Basingstoke: Macmillan.
- Dundee Anti-Poverty Forum (2003). *No room for dreams*. Dundee: DAPF.
- Edin, K. & Lein, L. (1996). Work, welfare and single mothers' economic survival strategies. *American Sociological Review*, 61, 253-66.
- Elam, G. & Thomas, A. (1997). *Stepping stones to employment*. London: DSS/Stationery office.

- Erikson, R. (1993). Descriptions of inequality: The Swedish approach to welfare research. In M. Nussbaum & A. K. Sen (Eds.), *The quality of life* (pp. 67-83). New York: Oxford University Press.
- Farrell, F. & O'Connor, W. (2003). *Low income families and household spending*. Leeds: DWP/Corporate Documents Services.
- Forrest, R. & Kearns, A. (1999). *Joined-up places? Social cohesion and neighbourhood regeneration*. York: Joseph Rowntree Foundation .
- Furbey, R. (1999). Urban 'regeneration'. *Critical Social Policy*, 19(4), 419-445.
- Gallie, D. & Paugam, S. (2002). *Social precarity and social integration*. Brussels: CEC.
- Gallie, D., Paugam, S., & Jacobs, S. (2003). Unemployment, poverty and social isolation. *European Societies*, 5(1), 1-32.
- George, V. & Howards, I. (1991). *Poverty amidst affluence: Britain and the United States*. Aldershot: Edward Elgar.
- Ghate, D. & Hazel, N. (2002). *Parenting in poor environments*. London: Jessica Kingslev.
- Giddens, A. (1991). *Modernity and self-identity*. Cambridge: Polity.
- Gilliatt, S. (2001). *How the poor adapt to poverty in capitalism*. New York: Edwin Mellen Press .
- Gilliom, J. (2001). *Overseers of the poor*. Chicago: University of Chicago Press .
- Goode, J. & Maskovsky, J. (2001). Introduction. In J. Goode & J. Maskovsky (Eds.), *The new poverty studies* (pp. 1-37). New York/London: New York University Press.
- Graham, H. (1993). *Hardship and health in women's lives*. Hemel Hempstead: Harvester Wheatsheaf.
- Greener, I. (2002). Agency, social theory and social policy. *Critical Social Policy*, 22(4), 688-705.
- Handler, J. (1992). Postmodernism, protest and the new social movements. *Law and Society Review*, 20(4), 697-732.

- Heady, C. (1997). Labour market transitions and social exclusion. *Journal of European Social Policy*, 7(2), 119-128.
- Henderson, P. & Salmon, H. (2001). *Social exclusion and community development*. London: Community Development Foundation.
- Hill, R. P. (2001). *Surviving in a material world*. Notre Dame, Ind.: University of Notre Dame Press.
- Hills, J. (2002). Does a focus on 'social exclusion' change the policy response? In J. Hills, J. Le Grand, & D. Piachaud (Eds.), *Understanding social exclusion* (pp. 226-275). Oxford: Oxford University Press.
- Hocking, G. (2003). Oxfam Great Britain and sustainable livelihoods in the UK. *Community Development Journal*, 38(3), 235-242.
- Hoggett, P. (2001). Agency, rationality and social policy. *Journal of Social Policy*, 30(1), 37-56.
- Holloway, S. D., Fuller B., Rambaud, M. F., & Eggers-Piérola, C. (1997). *Through my own eyes: Single mothers and the cultures of poverty*. Cambridge, Mass./London: Harvard University Press.
- Holman, B. (1998). *Faith in the poor*. Oxford: Lion Publishing.
- Honneth, A. (1995). *The struggle for recognition*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Hunter, S. (2003). A critical analysis of approaches to the concept of social identity in social policy. *Critical Social Policy*, 22(3), 322-344.
- Hyatt, S. B. (1992). Accidental activists. *Crosscurrents*, 5, 93-102.
- Hyatt, S. B. (2001). From citizen to volunteer. In J. Goode & J. Mashkovsky (Eds.), *The New poverty studies* (pp. 201-236). New York/ London: New York University Press.
- James, S. (1992). The good-enough citizen: Female citizenship and independence. In G. Brock & S. James (Eds.), *Beyond equality and difference* (pp. 43-60). London/New York: Routledge .

- Jarrett, R. L. & Jeffreson, S. R. (2003). A 'good mother got to fight for her kids': Maternal management strategies in a high-risk African-American neighbourhood. *Journal of Children & Poverty*, 9(1), 21-39.
- Jenkins, R. (1996). *Social identity*. London/New York: Routledge .
- Jenkins, S. P. (2000). Dynamics of household income. In R. Berthoud & J. Gershuny (Eds.), *Seven years in the lives of British families* (pp. 107-133). Bristol: Policy Press .
- Jenkins, S. P. & Rigg, J. (2001). *The dynamics of poverty in Britain*. Leeds: DWP/Corporate Document Services.
- John, K., Payne, S., & Land, H. (2001). *Providing training and support for lone parents*. York: Joseph Rowntree Foundation .
- Johnston, L., MacDonald, R., Mason, P., Ridley, L., & Webster, C. (2000). *The impact of social exclusion on young people moving into adulthood*. York: Joseph Rowntree Foundation .
- Jordan, B. (1993). Framing claims and the weapons of the weak. In G. Drover & P. Keans (Eds.), *New approaches to welfare theory* (pp. 205-219). Aldershot: Edward Elgar .
- Jordan, B. (1996). *A theory of poverty and social exclusion*. Cambridge: Polity.
- Jordan, B., James, S., Kay, H., & Redley, M. (1992). *Trapped in poverty*. London/New York: Routledge .
- Jordan, B., & Redley, M. (1994). Polarisation, underclass and the welfare state. *Work, Employment and Society*, 8(2), 153-176.
- Kabeer, N. (1999). Resources, agency, achievements: Reflections on the measurement of women's empowerment. *Development and Change*, 30, 435-464.
- Kasparova D., Marsh, A., Vegeris, S., & Perry, J. (2003). *Families and children 2001: Work and childcare*. Leeds: DWP/Corporate Document Services .
- Kemmer, D., Cunningham-Bewley, S., & Backett-Milburn, K. (2001). How does working work for lone mothers on low incomes? *Benefits*, 32, 10-14 .
- Kempson, E. (1996). *Life on a low income*. York: Joseph Rowntree Foundation .

- Kempson, E., Bryson, A., & Rowlingson, K. (1994). *Hard times?* London: Policy Studies Institute.
- Kingfisher, C. P. (1996). *Women in the American welfare trap*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press.
- Korpi, W. (2000). Faces of inequality: Gender, class, and patterns of inequalities in different types of welfare state. *Social Politics*, 7(2), 127-91.
- Lawless, J. L. & Fox, R. L. (2001). Political participation of the urban poor. *Social Problems*, 48(3), 362-85.
- Leisering, L. & Leibfried, S. (1999). *Time and poverty in Western welfare states*. Cambridge: Cambridge University Press .
- Leisering, L. & Walker, R. (Eds.) (1998). *The dynamics of modern society*. Bristol: Policy Press.
- Leonard, P. (1997). *Postmodern welfare*. London: Sage.
- Lister, R. (2003). *Citizenship: Feminist perspectives*. Basingstoke: Palgrave.
- Long, G., Phillips, K., & Reyholds, B. (2002). *The sustainable livelihoods framework*. Glasgow: Active Learning Centre/Oxfam .
- Loumidis, J. & Middleton, S. (2000). *A cycle of disadvantage? Financial exclusion in childhood*. London: Financial Services Authority .
- Lupton, R. (2003). *Poverty street*. Bristol: Policy Press.
- Lyon-Callo, V. (2001). Homelessness, employment, and structural violence. In J. Goode & J. Mashkovsky (Eds.), *The New poverty studies* (pp. 293-321). New York/ London: New York University Press.
- McCan, M. & March, T. (1995). Law and everyday forms of resistance. In A. Darat & S. Silbey (Eds.), *15 Studies in law, politics and society* (pp. 207-236). Greenwich, Conn.: JAI Press .
- McCoy, G. (2000). Women, community and politics in Northern Ireland. In C. Roulston & C. Davies (Eds.), *Gender, democracy and inclusion in Northern Ireland* (pp. 3-24). Basingstoke: Palgrave.
- McCrone, D. (1994). Getting by and making out in Kirkcaldy. In M. Anderson,

- F. Bechhofer, & J. Gershuny (Eds.), *The social and political economy of the household* (pp.99-124). Oxford: Oxford University Press.
- MacDonald, R. (1994). Fiddly jobs, undeclared working and the something for nothing society. *Work, Employment and Society*, 8(4), 507-530.
- MacDonald, R. (1996a). Labours of love: Voluntary working in a depressed local economy. *Journal of Social Policy*, 25(1), 19-38.
- MacDonald, R. (1996b). Welfare dependency, the enterprise culture and self-employed survival. *Work, Employment and Society*, 10(3), 431-447.
- MacDonald, R. & Marsh, J. (2002). Crossing the rubicon: Youth transitions, poverty, drugs and social exclusion. *International Journal of Drugs Policy*, 13, 27-38.
- Mann, P. S. (1997). Musing as a feminist in a postfeminist era. In J. Dean (Ed.), *Feminism and the new democracy*. London: Sage .
- Marsh, A., McKay, S., Smith, A., & Stephenson, A. (2001). *Low income families in Britain*. Leeds: Dss/Corporate Document Services.
- Marsh, A. & Rowlingson, K. (2002). *Low and moderate-income families in Britain*. Leeds: DWP/Corporate Document Services .
- Mason, R. (2003). Listening to lone mothers: Paid work, family life and child care in Canada. *Journal of Children & Poverty*, 9(1), 41-54.
- McKendrick, J., Cunningham-Burley, S., & Backett-Milburn, K. (2003). *Life in low income families in Scotland: Research report*. Edinburgh: Scottish Executive Social Research .
- Middelton, S. (2002). Coping for the children: Low-income families and financial management. In ESRC (Ed.), *How people on low income manage their finances*. Swindon: Economic and Social Research Council .
- Moser, C. (1998). The asset vulnerability framework. *Worlds Development*, 26(1), 1-19.
- Mumford, A. & Power, A. (2003). *East enders: Family and community in east London*. Bristol: Policy Press .

- Naples, N. (1998). *Grassroots warriors: Activist mothering, community work, and the war on poverty*. New York/London: Routledge.
- Narayan, D. (2000). *Can anyone hear us?* New York/Oxford: Oxford University Press/World Bank.
- Newman, K. & Chin, M. M. (2003). High stakes: Time poverty, testing and the children of the working poor. *Qualitative Sociology*, 26(1), 3-34.
- O'Connor, A. (2001). *Poverty knowledge*. Princeton/Oxford: Princeton University Press.
- Pahl, R. (1984). *Divisions of labour*. Oxford/New York: Basil Blackwell.
- Parry G., Moyser, G., & Day, N. (1992). *Political participation and democracy in Britain*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Paugam, S. (1996). Poverty and social disqualification: A comparative analysis of cumulative social disadvantage in Europe. *Journal of European Social Policy*, 6(4), 287-303.
- Payne, S. (1991). *Women, health and poverty*. Hemel Hempstead: Harvester Wheatsheaf.
- Pettigrew, N. (2003). *Experiences of lone parents from minority ethnic communities*. Leeds: DWP/Corporate Document Services.
- Policy Action Team 9 (1999). Report of the Policy Action Team on Community Self-Help. London: Social Exclusion Unit.
- Prest, L. (Ed.) (2000). *Out of the shadows: A collection of poems from the fourth world*. London: ATD Fourth World .
- Rakody, C. (2002). A livelihoods approach: Conceptual issues and definitions. In T. Lloyd-Jones & C. Rakodi (Eds.), *Urban livelihoods: A people-centred approach to reducing poverty* (pp.3-22). London: Routledge .
- Rakody, C. & Lloyd-Jones, T. (Eds.) (2002). *Urban livelihoods: A people-centred approach to reducing poverty*. London: Routledge .
- Ridge, T. (2002). *Childhood poverty and social exclusion*. Bristol: Policy Press.
- Rogers, R. (2002). Discourses of resistance and the 'hostile job-seeker'. *Benefits*, 10(1), 19-23.

- Rowlingson, K., Whyley, C., Newburn, T., & Berthood, R. (1997). *Social security fraud*. London: DSS/Stationery Office.
- Ruspini, E. (1998). Women and poverty dynamics. *Journal of European Social Policy*, 8(4), 291-316.
- Saraceno, C. (Ed.) (2002). *Social assistance dynamics in Europe*. Bristol: Policy Press.
- Savage, M. (2000). *Class analysis and social transformation*. Buckingham/Philadelphia: Open University Press.
- SCCD (2001). *Strategic framework for community development*. Sheffield: Standing Conference for Community Development .
- Scott, J. C. (1985). *Weapons of the weak*. New Have/London: Yale University Press.
- Scott G., McKay, A., Sawers, C., & Harris, R. (1999): *What can we afford? A woman's role*. Glasgow: Scottish Poverty Information Unit.
- Sen, A. (1999). *Development as freedom*. Oxford: Oxford University Press .
- Silburn R., Lucas, D., Page, R., & Hanna, L. (1999). *Neighbourhood images in Nottingham*. York: Joseph Rowntree Foundation.
- Skeggs, B. (1997). *Formations of class and gender*. London: Sage.
- Smith, J. R. (2002). Commitment to mothering and preference for employment: The view of women on public assistance with young children. *Journal of Children & Poverty*, 8(1), 51-66.
- Solomon, A. (2001). *The noonday demon: An anatomy of depression*. London: Chatto & Windus.
- Soss, J. (1999). Lessons of welfare. *American Political Science Review*, 93(2), 363-380.
- Steinert H. & Pilgram, A (Eds.) (2003). *Welfare policy from below: Struggles against social exclusion in Europe*. Aldershot: Ashgate.
- Stephenson, A. (2001). *Work and welfare: Attitudes, experiences and behaviour of nineteen low income families*. London: DSS.

- Taylor, D. (1998). Social identity and social policy. *Journal of Social Policy*, 27(3), 329-350.
- Taylor-Gooby, P. (1998). Choice and the new paradigm in policy. In P. Taylor-Gooby (Ed.), *Choice and public policy: The limits to welfare markets* (pp.1-24). Basingstoke: Macmillan.
- Thekaekara, S. & Thekaekara, M. (1994). *Across the geographical divide*. London: Centre for Innovation in Voluntary Action.
- Titterton, M. (1992). Managing threats to welfare: The search for a new paradigm of welfare. *Journal of Social Policy*, 21(1), 1-23 .
- Tolman, R. M. & Raphael, J. (2000). A review of research on welfare and domestic violence. *Journal of Social Issues*, 56(4), 655-682.
- Toynbee, P. (2003). *Hard work*. London: Bloomsbury.
- UNDP (1997). *Human development report 1997*. New York/Oxford: Oxford University Press.
- Vaitilingam, R. (2000). *How people on low incomes manage their finances*. Swindon: Economic and Social Research Council.
- van Oorscot, W. & Halman, L. (2000). Blame or fate, individual or society? An international comparison of popular explanations of poverty. *European Societies*, 2(1), 1-28.
- Verba, S., Schlozman, K. L., Brady, H. E., & Nie, N. H. (1993). Citizen activity. *American Political Science Review*, 87(2), 303-318.
- Verba, S., Schlozman, K. L., & Brady, H. E. (1995). *Voice and equality*. Cambridge, Mass./London: Harvard University Press.
- Vincent, D. (1991). *Poor citizens*. Harlow: Longman.
- Vobrula, G. (2000). Actors in processes of inclusion and exclusion. *Social Policy & Administration*, 34(5), 601-613.
- Walker, R. & Shaw, A. (1998). Escaping from social assistance in Britain. In L. Leisering & R. Walker (Eds.), *The dynamics of modern society* (pp. 221-243). Bristol: The Policy Press .

- Warah, R. (2000). 'All I wanted was a toilet': Why voices of the poor matter. *Habitat Debate*, 6(4), 24-5.
- Wardhaugh, J. & Jones, J. (1999). Begging in time in space. In H. Dean (Ed.), *Begging questions: Street-level economic activity and social policy failure* (pp. 101-119). Bristol: Policy Press.
- Waters, T. (1999). Chesson's choice. *New Internationalist*, March, 15-17.
- Wessels, B. & Miedema, S. (2003). Participation and social exclusion. In H. Steinert & A. Pilgrim (Eds.), *Welfare policy from below: Struggles against social exclusion in Europe* (pp. 45-61). Aldershot, Ashgate.
- Williams, F. (1998). Agency and structure revisited. In M. Barry and C. Hallett (Eds.), *Social exclusion and social work*. Lyme Regis: Russel House Publishing .
- Williams, C. C. & Windebank, J. (1997). The unemployed and the paid informal sector in Europe's cities and regions. In P. Lawles, R. Martin, & S. Hardy (Eds.), *Unemployment and social exclusion: Landscapes of labour inequality* (pp. 141-154). London: Jessica Kingsley .
- Williams, C. C. & Windebank, J. (1998). *Informal employment in the advanced economies*. London/New York: Routledge .
- Williams, C. C. & Windebank, J. (2000). Self-help and mutual aid in deprived neighbourhoods. *Urban Studies*, 37(1), 127-147.
- Williams, C. C. & Windebank, J. (2002). The uneven geographies of informal economic activities. *Work, Employment and Society*, 16(2), 231-250.
- Williams, F., Popay, J., & Oakly, A. (1999). Changing paradigms of welfare. In F. Williams, J. Popay, & A. Oakly (Eds.), *Welfare research: A critical review* (pp. 2-16). London: UCL Press.
- Williams, F. & Popay, J. (1999). Balancing polarities: Developing a new framework for welfare research. In F. Williams, J. Popay, & A. Oakly (Eds.), *Welfare research: A critical review* (pp. 156-187). London: UCL Press.
- Wilson, H. & Herbert, G. W. (1978). *Parents and children in the inner city*. London: Routledge & Kegan Paul.

Wood, M. & Vamplew, C. (1999). *Neighbourhood images in Teeside*. York: Joseph Rowntree Foundation.

Young, I. M. (1990). *Justice and the politics of difference*. Oxford: Princeton University Press.

Young, I. M. (1994). Gender as seriality. *Signes*, 19(3), 713-738.

Young, I. M. (2000). *Inclusion and democracy*. Oxford: Oxford University Press.

